

Sözlü Tarih Işığında Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Sibiryaya Sürgünü

The Siberian Exile Of The Soldiers Of The Caucasus Islamic Army In The Light Of Oral History

Abdulhamit AVŞAR*

* Prof. Dr. İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-6093-6383

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Abdulhamit Avşar, İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Bölümü

E-posta / E-mail:
abdulhamit.avsar@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
7 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
17 Kasım 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Prof. Dr. Abdulhamit Avşar, "Sözlü Tarih Işığında Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Sibiryaya Sürgünü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s.149-180.

doi: 10.55773/tda.1293745

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda Türk askeri esir düşmüş ve dünyanın farklı yerlerinde kurulan kamplara konulmuşlardır. Bu esirlerin hayatlarıyla ilgili -yeterli olmasa da- yayınlanmış anılar, arşiv belgeleri, yapılmış akademik çalışmalar vardır. Ancak, yine aynı dönemde Azerbaycan'a yardım için kurulan ve Bakü'nün kurtarılmasını sağlayan Kafkas İslam Ordusu askerlerinden bu ülkede kalanların hayatları hakkında çok az şey bilinmektedir. Oysa bu askerler, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla bir tür esir durumuna düşmüşler, çeşitli baskılara maruz kalmalarının yanı sıra önce Azerbaycan içinde oluşturulan kamplara, ardından Sibiryaya'nın Tomsk şehrine sürgün edilmişlerdir. Çalışmada, 2004-2007 yılları arasında Azerbaycan'da belgesel film amaçlı gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları ekseninde, Kafkas İslam Ordusu askerlerinden Azerbaycan'da kalanların yaşadıkları sürgünler, birinci derece yakınlarının tanıklıkları yoluyla ele alınmıştır. Nicel araştırma tekniklerinden olan derinlemesine görüşme yoluyla elde edilen veriler, içerik çözümlemesi yöntemi ile analiz edilerek Türk tarihinin kayıp sayfalarından birine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın çerçevesinin sınırlanabilmesi için de yalnızca askerlerin Sibiryaya sürgünlerine odaklanılmış ve bu sürgünün temel nedeninin Sovyet yönetiminin Türkiye Türklerini düşman görme ve ötekileştirme politikası olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Yitik Nesil, Sibiryaya Sürgünü, Sözlü Tarih, Belgesel Film.

Abstract

Many Turkish soldiers were taken prisoner in the First World War and were put in camps set up in different places of the world. There are published memories, archival documents and academic studies about the lives of these prisoners. However, very little is known about the lives of

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

the soldiers of the Caucasian Islamic Army, which was founded in the same period to help Azerbaijan and ensure the liberation of Baku, who remained in this country. In the study, the exile of Caucasian Islamic Army soldiers who remained in Azerbaijan was discussed through the testimonies of their first-degree relatives, on the axis of oral history studies carried out for documentary film purposes in Azerbaijan between 2004-2007. In order to limit the scope of the study, only the Siberian exiles of the soldiers were focused on and it was revealed that the main reason for this exile was the Soviet administration's policy of seeing the Turks of Türkiye as the enemy and marginalizing them.

Keywords: Caucasian Islamic Army, The Lost Generation, Siberian Exile, Oral History, Documentary Film.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda şehit ve yaralı olarak verilen kayıpların yanı sıra önemli sayıda asker de esir düşmüştür. Bu esirler Mısır'dan Sibiryaya içlerine, Kuzey Buz Denizi'nden Hindistan'a uzanan geniş bir coğrafyaya dağılmış çok sayıda kampta ve çok zor şartlar altında tutulmuşlardır. Elinde en çok Türk esiri bulunduran ülke, 135.000 civarında asker ve sivil İngiltere iken¹ ikinci sırayı Rusya almıştır. Rusya Devlet İstatistik Kurumu'na verilerine göre, Kafkas cephesinde Ruslar karşısında yaklaşık verilen yaklaşık 200 bin kaybın 64.509'unu esirler oluşturmaktadır.² Türk Kızılayı verileri de bunu teyit etmekte ve esir sayısının 60-70 bin civarında olduğunu belirtmektedir.³ Diğer yandan Rusya, savaş boyunca çok sayıda sivil Türk'ü de esir almıştır.⁴ Bu sayının da 60.000 civarında olduğu da ifade edilmektedir.⁵ Sivil esir sayısı da dahil edilince Rusya'nın elinde de İngiltere'ye yakın sayıda Türk'ün esir bulunduğu görülmektedir.

Ruslar tarafından esir alınan asker ve sivil Türkler, Rus Çarlığı sınırları içerisinde kurulan çeşitli kamplara dağıtılmışlardır. Sibiryadaki kamplar, bunların en zorlu şartlara sahip olanlarıdır demek yanlış olmaz.⁶ Ruslar, sadece Türkleri değil, farklı milletlere mensup çok sayıda esiri de Sibiryanın farklı bölgelerinde inşa edilen bu kamplarda tutmuşlardır.⁷

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşerek Sibiryadaki kamplara konulan Türk esirlerini ele alan çeşitli araştırmalar, akademik ça-

¹ Gülfeştin Çelik vd., "Giriş", *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, Türk Kızılayı, İstanbul, 2018, s. 28.

² Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018 s. 203.

³ Çelik vd., *Kızılay Arşivi*, s. 29.

⁴ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin "Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000, s. 149.

⁵ Merve Üner, "Birinci Dünya Savaşı'nda Sibiryada Türk Esareti", *Akademik Tarih ve Düşünce*, Cilt 3, Sayı 10, İlkbahar 2016, s. 80.

⁶ Bkz. Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Haz. Sami Önal, 5. bs., Remzi, İstanbul, 2006. s. 150-153.

⁷ Alfina Sibgatullina, "I. Cihan Harbi Dönemi Rus Taşrasında Osmanlı Esirleri", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018, s. 253.

lışmalar, sınırlı sayıda da olsa, mevcuttur. Aynı şekilde kamplardan kurtulmayı başaran bazı Türk esirleri de anılarını yayınlamışlardır.

Buna karşın, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya harekâtına katılmak üzere Azerbaycan'a gönderilen Kafkas İslam Ordusu (KİO) askerlerinden savaş sonrası bu ülkede kalanların Sovyetler Birliği döneminde maruz kaldıkları sürgünlerle ilgili hemen hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Yalnızca Azerbaycan'da kalmış askerlerin yakınlarıyla yapılan röportajlardan oluşan Kafkas İslam Ordusu/Yitik Neslin Hikayesi adlı kitap bir istisna teşkil etmektedir.⁸

Eldeki çalışma, unutulmuş bu tarihi olaya ışık tutabilmek için 2004-2007 yılları arasında Azerbaycan'da gerçekleştirilen belgesel amaçlı sözlü tarih çalışmaları sırasında ulaşılan bilgilerin analizi yoluyla Kafkas İslam Ordusu askerlerinin Sibiryaya sürgünlerini ele almayı amaçlamıştır.

1. Araştırmanın Yöntemi, Örnekleme ve Sınırlılıkları

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin talimatıyla Nuri Paşa tarafından kurulan Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'ın Bolşevik Rus ve Ermeni işgalinden kurtulmasını sağlamıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Türk ordusu, Azerbaycan'dan çekilmek durumunda kaldığında ise aralarında subayların da bulunduğu çok sayıda asker, yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (AHC) askeri yönden güçlendirilmesi ve milli ordusunu oluşturabilmesine destek amacıyla üniforma değiştirerek bu ülkede kalmıştır. Bu askerlerin büyük çoğunluğu AHC yıkıldıktan sonra da Türkiye'ye dönme imkânı bulamamış, hayatlarını Azerbaycan'da sürdürmek durumunda kalmışlardır.⁹

Çalışmada, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan ve Türk tarihinin karanlıkta kalmış sayfalarından birine ışık tutabilmek amacıyla Azerbaycan'da kalan KİO askerlerinin Sibiryaya sürgün edilmeleri konusu sözlü tarih yöntemi ile ele alınmıştır. Bu bağlamda, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. "Araştırmanın ele aldığı konu çerçevesinde ve sistematik bir şekilde yapılan söyleşi" olarak tanımlanabilecek olan görüşme tekniği, sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan nitel bilimsel araştırma yöntemlerindedir.¹⁰ Bu yöntem, odak kişiyle yapılan görüşmeden elde edilen verilerin yanı sıra beden hareketleri, yüz ifade ve mimikleri, ses tonlamaları gibi sözlü olmayan çeşitli verilerin de gözlemlenebilmesine imkân sağlar. Yüz yüze görüşmelerin bir başka özelliği de araştırmaya derinlik kazandırmasıdır. Bundan dolayı görüşme, özellikle sözlü tarih çalışmaları bakımından temel veri toplama tekniklerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹¹

⁸ Abdulhamit Avşar, *Kafkas İslam Ordusu / Yitik Neslin Hikayesi*, Mihrabad, İstanbul, 2019.

⁹ Avşar, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 66, 90, 110, 121, 206.

¹⁰ Hilal Akman Dömbekci ve Mehmet Akif Erişen, "Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD)*, Cilt 22, Sayı: Özel Sayı 2, 2022, s. 143.

¹¹ Stephan Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bilmez Bülent Can, Alpar Yalçınkaya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 128

Araştırmanın evrenini ise, Birinci Dünya Savaşı sonucu esir düşmüş Türk askerlerinin yaşantıları oluşturmaktadır. Ancak çalışma, savaş sırasında esir düşen askerlere değil, savaştan çok sonra, ancak bu savaşın bir sonucu olarak Azerbaycan'da kalan Türk KİO askerlerinin sürgüne gönderilmelerine odaklanmıştır. Bu yönüyle de özel bir önemi vardır.

Çalışmanın sınırlandırılabilmesi içinse Azerbaycan'daki yaşantıları sırasında iki ayrı sürgüne maruz kalan Türk askerlerinin yalnızca İkinci Dünya Savaşı sonrası Sibirya'ya sürgün edilmeleri ele alınmış ve sadece 2 askerin hayatı ele alınmıştır. Bu 2 askerin seçilme nedeni, birinin tek başına, diğeri- nin ise aile fertleriyle birlikte sürgün edilmeleridir. Böylece, askerlerin karşı- laştıkları zorlukların yanı sıra geride kalan ya da kendileriyle birlikte gönde- rilen ailelerinin her iki durumda da nasıl bir tutumla karşılaştıklarını ortaya koyabilmek amaçlanmıştır. Diğer yandan tanıklıklarına yer verilen her 2 odak görüşme kişisi, babaları ile uzun yıllar birlikte yaşamışlardır. Dolayısıyla on- ların anlattıklarını içselleştirme, belleklerinde taze tutma fırsatı bulmuşlardır. Seçilen kişilerin bir başka özelliği de Azerbaycan içinde kurulan kamplara gerçekleştirilen ilk sürgüne babalarıyla birlikte gitmiş olmalarıdır.

Azerbaycan'da kalan Kafkas İslam Ordusu askerlerinin yakınları ile gö- rüşmeler, 2004-2007 arasında belgesel amaçlı saha araştırması yapılan der- rinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Yaklaşık 3 yıl süren söz konusu saha çalışmaları sırasında 21 KİO askerinin izine ulaşılmış, bunların 47 yak- nını ile yüz yüze görüşülmüştür. Aynı zamanda kamera ile görüntülenen bu görüşmelerden yola çıkılarak hazırlanan "Kalanların Hikayesi" adlı belgesel, ilk gösterimi Bakü'de yapıldıktan sonra¹² 10 Mart 2006'da TRT'de yayınlan- mıştır.¹³

Görüşmeler, metin çözümlemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Aslında so- ru-cevap biçiminde, konuşma diliyle gerçekleştirilen görüşmeler içerik ve ni- teliklerine müdahale edilmeden düz metin haline getirilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için de örneklem olarak seçilen askerlerin özgeçmişlerine, yakınlarının anlatımları doğrultusunda, özetle değinilmiştir.

Azerbaycan'da kalan KİO mensubu Türk askerleri, Azerbaycan'ın sınır bölgelerine yapılan ilk sürgünün ardından, ikinci bir sürgüne daha maruz kalmışlar ve Sibirya'nın Tomsk bölgesine gönderilmişlerdir. Bu bölge aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk askerlerinin tutulduğu yerlerden biridir. Bundan dolayı, KİO askerleriyle ilgili anlatımlarına katkı sağlayacağı düşüncesiyle Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk askerle- rinin Tomsk bölgesiyle ilgili anılarından da yararlanılmıştır. Yine, KİO asker- lerinin karşılaştıkları zorlukların anlaşılmasına katkı olacağı düşüncesiyle bölgenin iklimi ve coğrafyasıyla ilgili olarak diğer kaynaklara da başvurul- muştur.

¹² "Kalanların Hikayesi Filmi İlgiyle Karşılandı", *Azerbaycan*, 21.1.2006.

¹³ *Kalanların Hikayesi*, Proje Tasarım ve Yapımcı: Abdulhamit Avşar, Yönetmen Raşit Demirtaş, 55 dakika, belgesel, TRT Türk, ilk yayın, 2006.

1.1. Sözlü Tarih ve Sözlü Tarih Belgeselciliği

Tarih bilimi, kanıtların bilimsel yöntemlerle eleştirel yorumundan oluşur. Kanıt olarak da yazılı belgelerle kalıntılar ön plana çıkar. Bu kaynakların temel özelliği ise kanıtlanabilme niteliği taşımasıdır.¹⁴ Ancak, belgelerin kanıt olabilmesi öncelikle onların gün yüzüne çıkmasına, ulaşılabilmesine bağlıdır. Aksi takdirde yazılı ya da kalıntısals belgenin tarih yazımına katkısından söz edilemeyeceği açıktır. Türk tarihi yazımı bu söylenenlere en çok kanıt bulunabilecek olanlardan biridir. Bu bağlamda, yazılı ya da kalıntısals belgelerin ortadan kalkması ya da henüz gün ışığına çıkmamış olması nedeniyle eksikliğe maruz kalan alanlardan biri de Türk tarihidir. Divanı Lügat-it Türk'ün bulunma öyküsü bile buna yeterli bir örnek oluşturur. Kaşgarlı Mahmud'un bu önemli eseri, şayet elinde tutan kişi paraya ihtiyaç duyup satmaya karar vermeseydi belki hiç ortaya çıkmayacak ve Türk tarih yazımında çok önemli bir eksiklik yaşanacaktı.¹⁵

Diğer yandan, gözlem ve hatıralar da tarih biliminin kaynakları arasındadır.¹⁶ Bilindiği gibi, bu kaynakların sonraki dönemlere aktarılma şekli sözlü anlatımdır. Aynı şekilde yazılı ya da kalıntısals belgelerin olmadığı, varsa bile günümüze ulaşmadığı pek çok tarihi olay; efsaneler, mitler, destanlar, türküler, halk hikâyeleri gibi sözlü belgeler yoluyla geleceğe aktarılmıştır. Bu da sözlü anlatımın tarih yazımına sağladığı önemli katkılardan biridir.¹⁷ Nitekim bu yöntemle hakkında yazılı ya da kalıntısals belge olmayan birçok tarihi gerçeğe ulaşmak mümkün olmuştur.¹⁸ Ayrıca, önemli olaylara kaynaklık ya da tanıklık eden kişilerin yazdıkları mektuplar, günlükler, çalışma notları vb. bireysel belgeler de aslında sözlü anlatımın yazıya dönüştürülmesinden başka bir şey değildir.¹⁹

Öte yandan, rolleri ne olursa olsun, bireylerin tanık oldukları olayların yazıya geçirilmesi her zaman mümkün olmaz. Dolayısıyla, yüz yüze yapılan görüşmelerle gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları, tarihi olaylara ışık tutabilecek bilgilerin elde edilmesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu yolla hakkında yazılı belge olmayan çeşitli tarihi olayların tanıklıklar yoluyla ortaya çıkarılması ve kayda alınması sağlanmış olur.

Sözlü tanıklıklarının bir başka önemli özelliği en yakın ve yeni tarihi anlatmasıdır. Böylece tarihçiye, yakın zaman olaylarını da farklı açılardan aydınlatma imkânı verir.

Sözlü tarih yönteminin gelişmesi ve yaygınlaşmasında belgesel filmin de önemli rolü olmuştur. Gerçeği, sinemanın teknik araçlarından yararlanarak

¹⁴ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Haz. William Debbsins, Çev. Erol Özvar, Ayışığı, İstanbul, 2000, s. 116.

¹⁵ Münir Erten, "Divânü Lügâti't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni", *Erdem Dergisi*, Sayı: 52, 2008, s. 286.

¹⁶ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 3. Bs., Enderun, İstanbul, 1981, s. 38.

¹⁷ Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Togan, *Tarihte Usul*, s. 36-52.

¹⁸ Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995, s. 5

¹⁹ Counce, *Sözlü Tarih*, s. 17.

estetik bir yolla anlatma sanatı olan belgesel film, bu anlamda sinema sanatının gerçeğe kesişme noktasını oluşturmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra belgesel film, önemli bir sözlü tarih anlatım aracı haline gelmeye başlamış ve böylece süreç içinde "sözlü tarih belgeselciliği" olarak adlandırılan özgün bir tür ortaya çıkmıştır.

Bu iki yöntemin niçin böylesine birbirini destekler hâle geldiğini anlamak da kolaydır. Öncelikle sözlü tarih, tarih başta olmak üzere çeşitli bilim dalları için kaynak olma niteliği taşımasının yanında belgesel filmlerin ele aldığı çeşitli öykülerin de kaynağını oluşturur. Yine sözlü tarih yönteminin insanı merkeze alan bakış açısı, belgesel filmin de temelini oluşturur.²⁰ Bunun için sözlü tarih yöntemi, belgesel filmciliğe katkı sağladığı gibi belgesel film de sözlü tarihe katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Bunun sonucu olarak da sözlü tarih çalışması yoluyla belgesel sinemaya yeni bir ufuk açılırken, sözlü tarih yöntemi de hızla yaygınlaşmaya ve güçlenmeye başlamıştır.

Eldeki çalışmada da sözlü tarih yöntemi ile belgesel film arasındaki bu ilişki açık olarak ortaya konulmuştur. Bu bağlamda belgesel film yapma amacıyla gerçekleştirilen sözlü görüşmeler yoluyla, haklarında başka bilgi ve belge olmayan Azerbaycan'da kalmış Kafkas İslam Ordusu askerlerinin izlerine ulaşılmış, unutulmuş bir gerçeğin tarih sahnesine çıkması sağlanmıştır.

2. Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Azerbaycan'da Kalış Nedenleri

Rusya, 1917 Ekim Devrimi sonrası savaştan çekilme kararı almıştı. Bu durumdan en çok etkilenen bölgelerden biri de Azerbaycan oldu. Dönemin önemli sanayi şehirlerinden biri olan Bakü'de güçlü bir taban bulan Bolşevikler, bağımsızlık ilan ederek 31 Ekim 1917'de 26'lar Komiserliği (Bakü Sovyet'i Hükümeti) olarak adlandırılan bir hükümet kurdu. Bakü'deki elde ettikleri bu güç, burada büyük bir işçi nüfusunun bulunmasından kaynaklanıyordu. Bu işçiler ise genellikle Rus ve Ermeni idiler ve kentteki zengin petrol yataklarında çalıştırılmak üzere 19. yüzyıldan itibaren getirilmişlerdi. Öyle ki, daha sonra SSCB içinde önder rolü üstlenecek birçok kişinin bu bağlamda bir dönem Bakü'de faaliyette bulunduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Joseph Stalin idi.²¹

Yeni kurulan hükümetin başında Ermeni asıllı Stephan Şaumyan bulunuyordu. Hükümetin başlıca amaçlarından biri, dayandığı Rus ve Ermenilerin desteğiyle Bakü'nün Azerbaycan'dan koparılması ve Rusya'ya petrol akışının kesilmemesini sağlamaktı.²² Bu, Sovyet Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşeviklerin de isteğiydi.²³

²⁰ Enis Rıza, "Sözlü Tarih ve Belgesel Sinema: Tarihin Sivil Olarak Kavranması", *Belgesel Sinema Dergisi*, 2007, s. 72.

²¹ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade: Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2011, s. 24-25.

²² Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlam, İstanbul, 1988, s. 184

²³ J. V. Stalin, *Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, Çev. İsmail Yarkin, İnter, İstanbul, 1996, s. 133.

Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan Türkleri de harekete geçerek “Müslüman Milli Komite” adı altında bir araya geldiler. Gence’de kurulan komite, mevcut şartlarda Bolşevik Ruslar ve Taşnak Ermenilerle başa çıkamayacaklarını anlayınca Osmanlı Devleti’nden askerî yardım isteme kararı aldı ve komite üyelerinden Naki Keykurun’u İstanbul’a gönderdi.²⁴ Keykurun, temaslarını sürdürürken, 26’lar Komiserliği güçlerinin Bakü’de, 31 Mart 1918’de Türklere yönelik katliam başlatmaları üzerine²⁵ Enver Paşa’nın üvey kardeşi Nuri Paşa Azerbaycan’a gönderildi.

Nuri Paşa, hiç vakit kaybetmeden 25 Mayıs 1918’de Gence’ye ulaştı ve hiç vakit kaybetmeden ordu kurma çalışmalarına başladı. Kurulacak orduya “Kafkas İslam Ordusu” adı verilmesi kararlaştırıldı. Başlangıçtaki düşünceye göre, Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı kurmay heyeti, sadece çekirdek kadro olarak görev yapacak; asıl ordu yerel kuvvetlerden oluşturulacaktı.²⁶

Ne var ki, Nuri Paşa’nın Azerbaycan için ordu kurma çalışmalarını öğrenen Bakü Sovyeti, bunun önünün alabilmek için Gence’ye doğru harekete geçmişti. Bunun üzerine, 28 Mayıs 1918’de ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) Hükümeti, Osmanlı Devleti’nden doğrudan askeri destek talebinde bulundu.²⁷ Osmanlı Hükümeti de mevcut durumu göz önüne alarak, gecikmeden Gence’ye asker gönderme kararı aldı. Başta Kafkasya olmak üzere Osmanlı ordularının savaştığı çeşitli cephelerden birlik çekerek KİO’yu hızla takviyeye başladı.²⁸ Bu şartlar altında 10 Haziran’da Gence önlerinde başlayan çatışmalar, yaklaşık üç ay sonra, 15 Eylül 1918’de Bakü’nün kurtarılmasıyla sona erdi.

Diğer yandan 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmesi ve ordusunu terhis kararından KİO da etkilenmişti. Bu bağlamda ordunun Azerbaycan’ı terk etmesi gündeme gelince aralarında üst kademe subayların da bulunduğu çok sayıda asker, Osmanlı ordusundan istifa ederek Azerbaycan ordusuna katıldığını duyurdu. KİO Komutanı Nuri Paşa da bunlar arasındaydı. Bunun üzerine Osmanlı Genelkurmayı bir açıklama yaparak istifa edenlerin kayıtlarının silindiğini bildirdi.²⁹

Nuri Paşa ve diğer KİO askerlerinin Osmanlı Ordusundan ayrıldıklarını açıklamalarının aslında çok stratejik ve planlanmış bir hareket olduğu, ka-

²⁴ Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke, Ankara 1998, s. 86.

²⁵ Katliamla ilgili, dönemin sosyalist liderlerinden Neriman Nerimanov’un tespitleri hk. bkz. Swie-tochowski, *Müslüman Cemaatten*, s. 160.

²⁶ Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı / Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, 2. Bs., Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 73.

²⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Çev. Asif Rüstemov, Elm, Bakü, 1990, s. 40

²⁸ Vakıf Arzumanlı, “1918 Yılında Kafkasya İslam Ordusunun Azerbaycan’ın Ermeni Taşnak ve Rus İşgalinden Temizlenmesindeki Rolü”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Haz. İmran Baba, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2002, s. 194

²⁹ Abdulhamit Avşar, *Ulusların Ruhu / Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu*, Sakarya Üniversitesi, Ankara, 2021, s. 137.

rarın sadece onların kişisel tercihlerinden kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, daha Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı almadan haftalar önce, 5 Ekim 1918'de, Nuri Paşa'ya, Azerbaycan'dan çekilme emri verilse bile orada kalmak için gerekli önlemlerin alınması talimatı vermişti.³⁰ Bu talimatın da sadece Enver Paşa'nın tasarrufu olmadığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında varılan bir mutabakatın sonucu olduğu görülmektedir. Nitekim, İttihat ve Terakki'nin yönetimden çekilmesinden sonra 13 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesi, KİO askerlerinin Azerbaycan'da kalmalarına itiraz etmezken, AHC hükümeti de ülkede kalacak askerlerin Azerbaycan tebaasına alınmasına karar vermiştir.³¹ Her ne kadar yeni Osmanlı hükümeti, 23 Kasım 1918'de, yeni bir karar alarak Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'da kalması yolundaki izin kararını lağvettiğini açıklamışsa da³² büyük ihtimalle İngilizlerin baskısıyla alındığı anlaşılan bu kararın uygulanması için AHC nezdinde herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Dolayısıyla, KİO askerlerinin henüz milli ordusunu kurma çabalarını devam ettiren Azerbaycan'a destek vermek, savunmasını üstlenmek amacıyla bu ülkede kalmaları yolundaki karar, Osmanlı yönetimi açısından milli bir dış politika kararı anlamı taşıyordu.

Ne var ki, bu gelişmelerden yaklaşık 1,5 yıl sonra, 27 Nisan 1920'de, 11. Kızıl Ordu'nun işgaliyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıkılmış, yerine Azerbaycan Şura Cumhuriyeti (AŞC) kurulmuştur. Buna karşın Azerbaycan uyruğuna geçen Osmanlı askerleri, konumlarını Neriman Nerimanov liderliğinde AŞC döneminde de korumuşlar; ancak, iki yıl sonra milli karakter taşıyan bu hükümet de feshedilerek, Azerbaycan, önce Zakafkasya (Kafkasötesi Sosyalist Cumhuriyeti), ardından 5 Aralık 1936'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'ye bağlanınca onlar için zor yıllar başlamıştır.³³ Ordudaki görevlerine son verilmiş, yaşadıkları yerlerde gözetim ve takip altında tutulmaya başlamışlardır. İkinci Dünya Savaşı başlayınca da düşman olarak etiketlenmişler ve Azerbaycan'ın batısına, Ermenistan'la komşu Gedebe ve Laçın bölgelerine sürgün edilerek, buralarda oluşturulan kamplara konulmuşlardır. Savaşın hemen ardından ise yeni bir sürgüne daha maruz kalmışlar ve Sibirya'nın Tomsk şehrine gönderilmişlerdir. Sibirya'daki sürgün hayatları, Nikita Kruçev'in iktidara gelişine kadar sürmüştür, hayatta kalabilenler ancak 1956 yılından itibaren yeniden Azerbaycan'a dönebilmişlerdir.

Çalışmada, bu askerlerden ikisinin sürgün hayatları, yakınlarıyla yapılan görüşmeler ekseninde ele alınmıştır. Bunlar, Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirze Halil ve Kayserili Topalhoğullarından Mustafa'dır. Her iki as-

³⁰ Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyat, Bakü, 1999, s. 410. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, Remzi, İstanbul, 1985, s. 445

³¹ Mondros sonrası Nuri Paşa başkanlığına oluşturulan Kafkas İslam Ordusu heyetiyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında imzalanan 13 maddelik anlaşma için bkz. Süleymanov, *Qafqaz*, s. 415-416.

³² Mustafa Görürnyılmaz, *Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2007, s. 422.

³³ Süleymanov, *Qafqaz*, s. 417.

ker yakınıyla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler, 2005 yılında Bakü'de gerçekleştirilmiştir.

2.1. Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Sürgünü

Çalışmaya esas olan sözlü tarih görüşmeleri, Kafkas İslam Ordusu askerlerinden Azerbaycan'da kalanların hayatlarıyla ilgili yapılan ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu tarihten, yani 2004 yılından önce onların varlığı tarih araştırmacıları tarafından bilinmiyordu. Özellikle Sibiryaya sürgün edilmişleri tamamen tarihin karanlık sayfaları arasında kalmış durumdaydı. 2004 yılında Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirze Halil'in oğlu Hafız Abdulov'la tesadüfen tanışmak, bu konuda kilometre taşı olmuştur. Ardından, Abdulov'un babasından dolayı Azerbaycan'da kalmış olan başka KİO askerlerini de tanıdığını öğrenilmiş; onun yardımıyla önce Kayserili Topalioğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev, ardından Sivaslı Celepoğullarından Turan'ın oğlu Mahmut ve Giresunlu Öksüzöğullarından Emin'in torunu Vagif Mustafayev'e ulaşılmıştır. Böylece görüşülen her asker yakını aracılığıyla ülkenin farklı yerlerinde yaşamakta olan 21 askerin 47 yakınına ulaşılarak yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Çalışmanın sınırlandırılabilmesi için kimlikleri ortaya çıkarılabilen bu askerlerden yalnızca 2'sinin oğullarıyla yapılan derinlemesine görüşmeler, içerik çözümlemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Yine konunun sınırlandırılabilmesi için bu kişilerle yapılan görüşmelerde sadece babalarının Sibiryaya sürgününe ilişkin verdikleri bilgilere odaklanılmıştır.

Diğer taraftan yakınları ile görüşme yapılan kişilerden Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil'in yalnızca kendisi Sibiryaya sürgün edilmişken; Kayserili Topalioğullarından Mustafa, oğlu Selim Mustafayev'le birlikte gönderilmiştir.

2.2. KİO Askerlerinin Sürgün Edildikleri Yerler ve Özellikleri

KİO askerlerinin Azerbaycan'daki hayatları hakkında görüşmelerde, onların iki aşamalı sürgüne tabi tutuldukları ortaya çıkmıştır. İlk sürgün, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'na katılmasından sonra 1941 ve 1942 yıllarında, o güne kadar yaşadıkları yerlerden Azerbaycan'ın kuzey doğusundaki Gedebey rayonuna yapılmıştır.

Ruşça bir kelime olan rayon, Türkiye'deki yapılanmaya göre ilçeden büyük, ilden küçük bir idari birimi ifade etmektedir.³⁴ Bu idari birim, Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan tüm Türk devletlerinde bugün de varlığını sürdürmektedir.

Görüşme yapılan tanıkların anlatımları, Gedebey'in, Azerbaycan içiyle sınırlı tutulan birinci sürgünün yalnızca ilk durağı olduğunu göstermektedir. Nitekim tanıklar, Gedebey'in yanı sıra Daşkesen ve Laçın rayonlarının da adlarını zikretmişlerdir. Bunlardan Daşkesen, Gedebey'in güney komşusu

³⁴ Hasan Ali ÇETİN, "Karabağ Ağzı Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2021, s. 135.

Azerbaycan

Created with paintmaps.com

iken Laçın'e de çok yakındır. Bu da ortaya koymaktadır ki, Sovyet yönetimi, İkinci Dünya Savaşı başlayınca o zamana kadar gözetim altında tuttuğu Kafkas İslam Ordusu askerlerini, Azerbaycan Türklerinden tecrit edebilmek için Ermenistan'a sınır bölgelerde kamplar oluşturmuştur. Savaş başlayınca da askerler, aile bireyleriyle birlikte, trenlerle Gedebey'e götürülmüşlerdir. Bir kısmı buradaki kamplarda tutulurken diğerleri de Daşkesen, Laçın gibi bölgelerde oluşturulan kamplara sevk edilmişlerdir. Her ne kadar tanıkların anlatımlarında adı zikredilmemiş olsa da Daşkesen ile Laçın arasındaki Kelbecer rayonuna da götürülmüş olmaları mümkündür. Böylece Azerbaycan'da yerleşik başta KİO askerleri ve yakınları olmak üzere tüm Türkiye Türkleri, Gedebey'den Laçın'e uzanan sınır bölgelerindeki kamplarda tutulmuş olmaktadır. Türk askerlerinin konulduğu kampların Azerbaycan'ın başka bölgelerinde değil de Ermenistan'a sınır rayonlarında inşa edilmiş olması da dikkat çekicidir. Anlaşıyor ki, bu şekilde kontrol altında tutulmalarının daha kolay olabileceği düşünülmüştür.

KİO askerlerinin ikinci sürgün yeri ise çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Sibiryadır. Tanıkların ifadelerinden anlaşıldığına göre tüm Türk asker ve yakınları önce Sibiryadaki Tomsk şehrine gönderilmişler, oradan şehrin çeşitli ilçe ve kasabalarında oluşturulan kamplara dağıtılmışlardır. Tanıkların görüşmelerden anlaşıldığına göre Sibiryaya sürgününe sadece Azerbaycan'da kalan KİO mensubu olanlar değil, başka zamanlarda da Türkiye'den gelecek burada yaşamakta olan diğer Türkiye Türkleri de maruz kalmışlardır. Bunlardan biri de Giresunlu Öksüzogullarından Emin'in oğlu Tofik (Tevfik) ile evlenen Safiye'dir. 2005 yılında kendisiyle yapılan görüşmede, Karabağ'ın Kubadlı şehrinin önde gelen şahsiyetlerinden olan babası Alihan Bey'in, aslen

“Anadolu’nun Bostankaya köyü”nden olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Söylediğine göre babası 1940’larda ailesiyle birlikte Türkiye’ye geri dönmek için çabalamış ancak Sovyetler buna izin vermemiştir. Sonunda da “Türk oldukları için”, tıpkı KİO askerleri gibi, Sibiryaya sürgün edilmişlerdir.³⁶

KİO askerlerinin sürgün yeri olan Tomsk, Rusya Federasyonu’na bağlı Sibiryaya Federal Bölgesi’nde yer almaktadır.³⁷ Kadim Türk toprağı Sibiryanın batı bölümünde yer alan şehir, Rusların bölgeyi işgal etmesinden sonra 17. yüzyılda kurulmuştur. Oldukça zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara da sahiptir.³⁸ Kale şehir olarak inşa edilen Tomsk’un bir başka önemli kuruluş nedeni, Rusların kuzeyden de Türkistan’ı çevreleme ve işgal niyetlerini gerçekleştirmek için bir üs olarak düşünülmesidir.³⁹ Tomsk, Rus işgaline kadar tamamen Türklerle meskûn bir yer iken daha sonra, bölgenin idari bir merkez yapılmasının da etkisiyle Rus nüfus hızla artmış, Türklerin oranı %4’e kadar düşmüştür.⁴⁰

Tomsk, bölge olarak Tobolsk’la birlikte bugünkü Fransa’nın dört katından büyüktür. Sürgün edilen Türklerin nasıl bir coğrafi manzarayla karşılaştıklarını anlayabilmek için, 19. yüzyıl Rus coğrafyacılarından Semenov’un, Tomsk’un coğrafyasını tasvirine aynen yer vermenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Semenov’a göre, Tomsk’ta, “Hiçbir yerinde ana kayaların meydana çıkmadığı en büyük çukur sahasıyla... muazzam dağlar karşı karşıya durmaktadır. Her türlü ağaçtan mahrum ve yılın dokuz ayında don olarak kalan tundralarla ormanlı bataklıklar ve yüzyıllardan beri yaşayan çamlarla örtülü ormanlı dağlar veya Tayga’lar yanyana gözükmektedir. Bunun gibi, bol sulu, ümüsle kaplı ve mütenavip bir şekilde tarla olmaya elverişli açık yerleri ve ormanlıkları ihtiva eden düzlüklerle, üzerinde köpüklü dağ suları akan ve ayna gibi Alp göllerini ihtiva eden dağ vadileri arasındaki farklar da büyük olup, bataklık ve çamurlarla örtülü dümdüz Baraba bozkırıyla İrtiş’in güneyindeki çıplak dağlarda uzanan hemen hemen susuz bozkırlar arasındaki ayrılıklar da buna benzer.”⁴¹

Tomsk’un coğrafi durumunu gösteren bu tespitlerden sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslara esip düşüp buradaki kamplara konulan Türk askerlerinin anıları, sürgüne maruz kalan KİO mensubu Türklerin karşılaştıkları

³⁵ İnternet üzerinden yapılan araştırmada Türkiye’de Bostankaya adında iki köy olduğu görülmüştür. Bunlardan biri Sivas’ın Ulaş ilçesine (Çevrim içi) https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Ula%C5%9F, 2.5.2023; diğeri de Muş’un Malazgirt ilçesine bağlıdır (Çevrim içi) https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Malazgirt, 2.5.2023.

³⁶ KİO askeri Giresunlu Öksüzogullarından Emin’in gelini Safiye Aliyeva ile görüşme, 19 Kasım 2005 tarihinde Bakü’deki evinde gerçekleştirilmiştir.

³⁷ Tomsk ile ilgili güncel bilgi için bkz. Ana Britannica, “Tomsk”, (Çevrim içi) <https://www.britannica.com/place/Russia/Economy>, 4.5.2023.

³⁸ Bkz. İlyas Topsakal, “An Analysis Of Studies On Siberian History, Culture, Archeology And Civilization”. *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 2, Sayı 6, 2014, s. 1-22.

³⁹ Fatih ÜNAL, “Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, s. 617.

⁴⁰ W. Radloff, *Sibiryadan*, Cilt 1, Çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994, s. 27.

⁴¹ A.e., s. 19.

manzarayı anlayabilmemizi kolaylaştıracaktır. Örneğin, esir düştükten sonra ilk olarak Krasnoyarsk (Kızılyar) esir kampında, burada 3 yıl tutulduktan sonra da Tomsk'a nakledilen Tuğgeneral Ziya Yergök, şehrin "inişli yokuşlu bir yerde kurulduğunu" ifade etmektedir.⁴² Yergök'ün anlattığına göre buradaki kampta iye zoruğu had safhadadır. Kara ekmek yerine yulaf ekmeği verilmekte, tutuldukları barakaların köşelerinden mantarlar bitmektedir. Kaldıkları yerler de son derece rutubetlidir, bundan dolayı askerlerden hastalananların sayısında artış yaşanmaya başlamıştır.⁴³

Tümgeneral İhsan Latif de geniş ve büyük sokaklara sahip olduğunu kaydettiği Tomsk'taki esir kampından söz ederken, sefil olarak nitelediği koğuşlarında, esirlerin tahta ranzalar üzerinde ve ot doldurulmuş yastıklarda yatıklarını dile getirmektedir. Türk askerlerinin tutulduğu bir koğuşta gördüğu manzara ise şöyledir:

"... (Avusturyalı esir bir) subay "Türk esir ve hasta erlerinden yirmi kadınının hapislananın diğer bir koğuşunda çırılçıplak ve tahtalar üzerinde yatmakta olduklarını ve en basit sağlık tedbirlerinden ve tedaviden mahrum olarak ah ve fiğan içinde inlemekte olduklarını" söyledi... Beraberce o koğuşa gittik. Hakikaten kendimi gayet acıklı manzara karşısında buldum. Kafkasların muhtelif cephelerinde esirlik felaketine düşerek her türlü yokluklar ve açlıkların tesiriyle ve üzerlerindeki elbiselerin de Moskoflar tarafından kasten soyulması gibi sebeplerle çok kötü ve ağır hastalıklara tutulmuşlardı."⁴⁴

Sarıkamış'ta esir düşüp Tomsk'a götürülen erlerden Nuri de bölgenin iklim şartlarından söz etmekte ve keskin soğuşundan dolayı "kutup noktası şuracıkta" demektedir. Kışın götürüldüğu anlaşılan Nuri, izlenimlerini anlatırken her tarafın buz ve bembeyaz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Kamp da uçsuz bucaksız buz kaplı bir düzlüktedir. Karşıda hafif tepeler vardır ve esirler, bu tepelerin altındaki kömür ocaklarında çalıştırılmışlardır. Tutuldukları bölge yılın büyük bölümünde kış sert ve uzun sürmektedir. Öyle ki esir Türk askerlerinden biri mart ayı sonlarında hayatını kaybetmiş, ancak her taraf buzla kaplı olduğundan, mezar kazılamamıştır. Bunun üzerine zeminin uygun olacağı zamana kadar buzların oyulması ile hazırlanmış bir yerde tutulmuştur.⁴⁶

Görüldüđu gibi gerek Birinci Dünya Savaşı sırasında esir düşen Türk askerlerinin tutuldukları, gerekse KİO askerlerinden Azerbaycan'da kalanların İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sürgün edildikleri Tomsk, yılın büyük kısmında kar ve buzla kaplı bir yerdir. Birinci Dünya Savaşı askerleri, oluşturu-

⁴² Yergök, *Sarıkamış'tan*, s. 173.

⁴³ A.e., s. 174.

⁴⁴ İhsan Latif, *Bir Serancam-ı Harp*, Sadeleştiren: Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 30-31.

⁴⁵ Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları / Sarıkamış'tan Sibirya'ya*, 4. Bs., Timaş, İstanbul, 2007, s. 27-28.

⁴⁶ A.e., s. 29.

lan esir kamplarında son derece sağlıksız şartlarda tutulurken, KİO askerleri de anlatılacağı üzere, özellikle aşılması zor taygaların bulunduğu bölgelere gönderilmişler, buralarda kurulmuş baraka evlerde onlar da çok zor şartlar altında yaşamak zorunda bırakılmışlardır.

3. Tanıkların Anlatımıyla KİO Askerlerinin Sibirya Hayatı

2004-2007 yılları arasında belgesel film amaçlı saha çalışması sonucu ulaşılan Kafkas İslam Ordusu'na mensup 21 askerinin yakınlarıyla yapılan görüşmelerde hemen hepsinin Sibirya'ya sürgün edildiği anlaşılmıştır. Ancak, çalışmanın sınırlılıkları içinde örneklem olarak bu tanıklardan 2'si ile yapılan görüşmeler seçilmiştir.

Bunlardan ilki, babası sürgüne gönderilen ancak kendisi diğer aile fertleriyle beraber ilk sürgün yeri Gedebey'de kalan Abdurrahmanoğullarından Halil Mirza oğlu Hafız Abdulov'tur. Diğerleri de babasıyla birlikte Sibirya sürgününe gönderilen Topalioğullarından Selim Mustafayev'dir. Bu kişiler, daha önce de altı çizildiği gibi, ileri yaşlarına kadar babalarıyla birlikte yaşamış olduklarından onların hayat öyküleriyle ilgili geniş bilgi sahibi olma fırsatına sahip olmuşlardır. Diğer yandan seçilen kişiler, hem Sovyet döneminde sürgüne gönderilen KİO askerlerinin geride kalan yakınlarının karşılaştıkları zorlukları anlayabilmek, hem de Sibirya'da yaşananları birincil tanık olarak aktarmak bakımından da önemlidir.

3.1. Oğlu Hafız Abdulov'un Tanıklığıyla Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil'in Sibirya'daki Sürgün Hayatı⁴⁷

KİO askeri Mirza Halil, 1877 yılında Samsun'da dünyaya gelmiştir.⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya cephesinde görev yaparken ayağından yaralanınca terhis edilerek Samsun'a gönderilmiştir. Burada, Kafkas İslam Ordusu'na asker toplanırken, kendisinin durumu itibarıyla asker olabilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmişse de uzun uğraşlar sonucu, gönüllü olarak orduya katılmıştır. KİO'ya katıldıktan sonra, Göyçay, Ucar, Kürdemir, Hacıkabul ve Bakü'nün alınması gibi tüm savaşlarda yer almıştır. Bakü'nün kurtarılmasından sonra ise ordu karargahında görevlendirilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması gereği, KİO'nun da lağvedilmesi üzerine Türkiye'ye geri dönmüştür. Samsun'dayken Mustafa Kemal'e gelen heyetin arasına katılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın ardında da ilk olarak Amerikan "Dünya Mültecilerine Yardım Cemiyeti"nde, ardından, iyi derecede Rusça bildiği için, o günlerde Samsun'da faaliyet gösteren "Rus Harici Ticaret Şirketi"nde çalışmaya başlamıştır. Burada ambar memurluğu yaparken şirketin sorumlusu "Babay" adındaki Yahudi asıllı bir Rusya vatandaşının önerisiyle Sovyetler Birliği'nde çalışmak üzere Bakü'ye gitmiştir. Kısa süre sonra Bakü Sovyeti'ne seçilmiş, İcra Komitesi-ne üye olmuştur. Oğlu Hafız Abdulov, bunun nedenini, o günlerde Türkiye

⁴⁷ KİO askeri Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil'in oğlu Hafız Abdulov'la görüşme, 14 Kasım 2005 tarihinde Bakü'deki evinde gerçekleştirilmiştir.

⁴⁸ Mirza Halil hakkındaki bilgiler, oğlunun görüşme sırasındaki açıklamalarından alınmıştır.

ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin sıcak olmasına bağlamaktadır. Aynı yıllarda Azerbaycan Demiryolu şirketinde yönetici konumunda çalışmaya da başlamıştır. O zamanlar kendisine karşı büyük saygı duyulmaktadır.

Ancak, bu durum, 1936 yılından itibaren değişmiştir. Abdulov, babasına yönelik bu tutum değişikliğini “1936 yılından itibaren babamı takip etmeye başladılar ki, ‘sen Türk’sün, sen Ermenilerin düşmanısın!’” sözleriyle döneme egemen olan siyasal atmosfere bağlamaktadır.

Abdulov’un tespitini o yılların konjonktürü de doğrular niteliktedir. Kendilerine karşı tutum alınmasının başlangıcı olarak ifade ettiği yıl, Azerbaycan’ın Sovyetler Birliği bünyesine, 15 cumhuriyetten biri olarak alındığı tarihe denk gelmektedir. Bilindiği gibi, bu tarihten itibaren, Azerbaycan Komünist Partisi’nin birçok yerel yöneticisi Pantürkist, Panislamist, burjuva milliyetçisi, Müsavatçı gibi suçlamalarla ya idam edilmiş ya da Sibiryaya sürgün edilmiştir. Aynı akıbete, “eski Türk istilalarını idealize ettikleri” gerekçesiyle birçok milli aydın da maruz kalmıştır.⁴⁹ 1936 yılının bir başka önemli gelişmesi de Montrö Anlaşmasından sonra Türkiye’nin dış politikasında Batı’ya yönelişin güçlenmeye, buna karşın Sovyetler Birliği ile ilişkilerin soğuklaşmaya başlamasıdır.⁵⁰

Dolayısıyla, bu tarihten itibaren ortaya çıkan çeşitli iç ve dış etkenlerin Sovyet yönetiminin Azerbaycan’da kalan KİO askerlerine yönelik tutumun değişmesinde önemli etken olduğu, bu gelişmelerle birlikte Türkiye Türklerinin de düşman olarak tanımlanmaya başlandığı söylenebilir. Bu politika, 1941’de Sovyetler Birliği’nin savaşa katılmasından sonra daha da katılaştırılmış ve KİO askerleri de potansiyel suçlu ilan edilerek takip edilmeye, ardından da Azerbaycan içinde oluşturulan toplama kamplarına sürgüne tabi tutulmaya başlamışlardır.

Hafız Abdulov da 1936 yılından itibaren kendilerinin Türk oldukları gerekçesiyle açıkça suçlu ilan edildikleri, evlerinin mühürlenmeye başladığını dile getirmiştir. Sonunda, 1942 yılının 8 temmuz günü, Bakü’den çıkarılarak Gedebey şehrine sürgün edilmişlerdir. Öyle ki o sırada hastanede tedavi olmakta olan ağabeyi bile alınarak getirilmiş ve o haliyle sürgüne gönderilmiştir.

Bakü’den çıkarıldıkları sırada yanlarına herhangi bir eşya almalarına izin verilmemiştir. Hasta olan ağabeyi için yastık, yorgan ya da döşek alma talepleri bile geri çevrilmiş, süngüler arasında vagonlara bindirilerek Gedebey’e yollanmışlardır.

Hafız Abdulov’un anlatımlarından, İkinci Dünya Savaşı başladığında SSCB’deki ekonomik durum hakkında da önemli bilgiler edinilmektedir. Buna göre, savaş döneminde ekmek karneyle verilmekte; kişi başına, çocukların 400 gr, çalışmayan büyüklerin 600 gr, çalışanların 800 gram ekmek istihkaki bulunmaktadır. Ancak, Gedebey’e sürgün edildiklerinde ekmek karneleri de ellerinden alınmış, bu istihkaktan da yoksun bırakılmışlardır.

⁴⁹ Ebulfez Süleymanov, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken, İstanbul, 2006, s. 175.

⁵⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, 3. Bs., Türkiye İş Bankası Kültür, Ankara, 1986, s. 352.

Gedebey'e gittiklerinde, erkeklerin askere alınması nedeniyle çalışabilecek durumda olan çok az insan kaldığını görmüşlerdir. Buna rağmen ilk yıl, Mirza Halil'i karın tokluğuna çalıştırmışlardır. Ancak bir süre sonra komşu köyde bulunan kolhozun başkanı Memmedhasan Hasanov, onu kendi kolhozunda çalışmaya davet etmiştir. Abdulov, Sibirya sürgünü öncesi yaşanan bu olayı "Komşu köyde o zaman kolhozun başkanı Hasanov Memmedhesen adlı kişi, Allah ona rahmet etsin, babamın Türk olduğunu bildi ve onu işe davet etti: Sen çalıştın bir yıl, sana bir kilo ekmek vermediler, 4-5 patates vermediler. Oysa ki, orda mısırla patates ekiyorlardı, sana pay, emek hakkı vermediler. Buyur gel, çalış benim kolhozumda, ben seni geçindireyim dedi" sözleriyle bu gelişmeyi Hasanov'un Türkiye Türklerine olan sevgisine bağlamaktadır.

Sözü edilen Memmedhesen Hasanov, kolhoz başkanı olmak sıfatıyla aynı zamanda Komünist Parti üyesi konumundadır. Buna rağmen, Abdulov'un sözlerinden Azerbaycan Türklerinin Sovyet yönetiminin tüm baskılarına rağmen, Türkiye Türkleriyle kardeşlik duygusunu kaybetmedikleri ve tüm riskleri göze alarak onlara destek olmaya çalıştıklarını anlamaktayız. Aslında bu kardeşlik dayanışması, sadece Gedebey'deki olayla sınırlı kalmamıştır. Sovyet öncesi dönemde de zaten güçlü bir şekilde varken⁵¹ Sovyet döneminde de bütün baskılara rağmen güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür.⁵²

3.1.1. Sibirya Sürgününün Gerekçesi: Türk Olmak

KİO askeri Mirza Halil ve ailesinin Gedebey'deki yaşantıları, tüm zorluklara rağmen yavaş yavaş düzelmeye başlamıştır. Bu sırada savaş da sona ermiştir. Ancak, her şey daha iyi olacak diye düşünürlerken 1949 yılında durum yeniden keskin bir şekilde değişmiş ve Mirza Halil, ailesinden kopararak tek başına Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Oğluna göre, babasının karşılaştığı bu zulmün tek nedeni, "Türk olması"dır.

Babasının Sibirya'ya sürgüne gönderildiği gün, bir Mayıs gecesidir. O sırada Mirza Halil tarlaya tahıl serpip dönmüştür. Tam yemek için sofraya oturduğunda iki asker gelerek kapının iki yanını tutmuş, bir başkası da içeri girmiştir. Bu, Sovyet gizli polis teşkilatı MVD mensubu, üsteğmen rütbesinde bir subaydır.⁵³

O gece Mirza Halil'i alıp götürmüşler ancak nereye götürdükleri hakkında ailesine bilgi vermemişlerdir. MVD üsteğmeni, çocuklarına sadece "babanız iyi bir yere götürüyoruz" demiştir. Ancak oğlu Hafız Abdulov, bu söze inan-

⁵¹ Aslan, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 43-66; Avşar, *Ulusların Ruhü*, s. 114-120.

⁵² Zekeriya Sertel, *Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm*, Haz. Mesude Gülcüoğlu, İletişim, İstanbul, 1993, s. 175-176; Güner Samlı, *Azerbaycan: Gezi İzlenimleri, Genel Bilgiler*, Offset, Ankara, 1982, s. 51; Dr. (Fethi) Tevetoğlu, *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, (Komünizmle Mücadele), Ankara, 1968, s. 162, Avşar, *Ulusların Ruhü*, s. 175-177.

⁵³ MVD: Sovyet İçişleri Bakanlığı. Sovyetler Birliği'nde gizli polis teşkilatı OGPU, 1934'te yerini NKVD'ye bırakmıştır. Bu tarihten itibaren Stalin'in baskı ve sindirme politikalarının simge kuruluşu haline gelecek olan NKVD'nin adı, 1946'da bakanlık statüsü verilerek MVD'ye çevrilmiştir. Stalin'in ölümünden sonra gizli polis teşkilatının adı bir kez daha değişmiş; 1954 yılında, Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) olmuştur. Bkz. Aaron Bateman, "The KGB and Its Enduring Legacy", *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 29, No:1, 2016), s. 23-47.

madıklarını, çünkü gecenin o vakti silahlı askerlerin aldığı bir insanın iyi yere götürülmeyeceğini bildiklerini söylemiştir.⁵⁴

Mirza Halil götürüldükten sonra ailesi, sabaha kadar korku ve endişe içinde beklemiştir. Gündüz olunca da yine korkularından başlarına gelenlerin nedenini sormaya cesaret edememişlerdir. Yalnızca, babalarının götürülmesine tanık olan bir şoförün söylediklerinden önce, Gedebey yakınlarında bulunan bir traktör tamir atölyesinde tuttuklarını, ertesi gece de trenle Bakü yakınlarındaki Keşle hapishanesine götürdüklerini öğrenmişlerdir. Köy halkının bu gelişme sonrası kendilerine karşı tutumunu da değiştirmiştir. Bu durumu “*Babam gece yarısı götürüldüğünden, köy ehli korkularından bizimle tek kelime bile konuşmak istemiyorlardı... Ahalinin çoğu, Gedebey’e ilk getirildiğimiz 1942 yılında nasıl baktırsa, gece babamı götürdüklerinde çok daha kötü bakmaya başladılar. Diyorlardı ki -bunlar Sovyetlere katı düşmandır*” sözleriyle ifade etmiştir.

Hafız Abdulov’un anlattığına göre o gece yalnız babaları değil, Gedebey’de bulunan ne kadar Türkiye Türk’ü varsa, hepsini toplayıp götürmüşlerdir. Onları da sözü edilen traktör tamir atölyesine yığmışlar, oradan babaları ile birlikte Keşle hapishanesine ardından trenlere yükleyip Sibiryaya sürgününe göndermişlerdir.

Hafız Abdulov, sürgün edilenlerden birinin adını da hatırlamıştır. Bu kişi, aile dostları olan, Osmanlı ordusu teğmenlerinden Hurşitzade Ahmet oğlu Mahmut’tur. Teğmen Mahmut, 1927 yılından itibaren Komünist Parti üyesidir. Ancak buna rağmen o da Sibiryaya sürgün edilmekten kurtulamamıştır. Abdulov, Sovyetlerin bu tutumunun nedenini şöyle yorumlamıştır: “Kim olduğun, milletvekili mi, devlette başarılı bir memur mu olduğun önemli değildi. Yalnızca milliyetin dikkate alınırdı. Mensup olduğun millet nedeniyle düşmandın. Bu, Komünist Parti’nin vahşiliği idi: ‘Sen Türk’sün, Sovyetlerin düşmanısın.’ Milliyete göre düşman!”

Babaları götürüldükten sonra tam bir yıl kendisinden hiçbir haber alamamışlar, korkularından da kimseden sormaya cesaret edememişlerdir. Sonunda, aradan geçen bir yılın ardından babalarından bir mektup almış ve böylece onun Tomsk şehrindeki bir sürgün kampında tutulduğunu öğrenmişlerdir.

Tomsk’a sürgün edilenler, gruplara bölünerek çalıştırılmak üzere farklı yerlere dağıtılmışlardır. Bu bağlamda Mirza Halil, tutulduğu kampta ormanda odun kırmak işiyle görevlendirilmiş, uzun yıllar bu işte çalıştırılmıştır: “*Sibiryaya’nın meşelerinde ağaç kesiyorlarmış. 1956 yılına gelindiğinde babam artık iyice ihtiyarlamış. Artık odun kıramıyormuş. Bunun için onu listeden çıkarmışlar.*”

⁵⁴ NKVD’nin Stalin dönemindeki baskı ve terör faaliyetleri hk. bkz. Paul R. Gregory, Philipp J.H. Schröder and Konstantin Sonin, “Dictators, Repression and the Median Citizen: An “Eliminations Model” of Stalin’s Terror (Data from the NKVD Archives)”, *CEFIR / NES Working Paper series, Working Paper No 91*, Centre for Economic and Financial Research at New Economic School, Moscow, November, 2006, s. 1-31.

Aslında Hafız Abdulov, 1956'da babasının artık çalışamaz hale geldiği için zorunlu çalışma listesinden çıkarıldığını söylüyorsa da bu tarih, Moskova'da iktidarı devralan Kruşçev'in sürgünler için af çıkardığı tarihe denk gelmektedir. Dolayısıyla babası, 79 yaşında olmasına rağmen, son güne kadar zorunlu olarak çalıştırılmıştır denilebilir. Sürgünden bırakılma haberini de 1956 yılının mayıs ayında yine babalarından gelen bir mektup sayesinde öğrenmişlerdir.

Öte yandan babaları sürgündeyken geride kalanların hayatları da çok zor geçmiştir. Kendilerine iş verilmediğinden geçimlerini kapılarının önünde bulunan bir parça toprağa mısır ve patates ekerek, ormandan meyve ve mantar toplayarak sürdürmeye çalışmışlardır. Hasta olan ağabeyi kundura tamirciliği yapmaya istemiş, ancak o zamanlar ayakkabısı olan insanlar az olduğundan kayda değer bir kazanç elde edemediğinden bu işi de sürdürmemiştir.

Görüşme sırasında Hafız Abdulov, babası dışındaki aile fertlerinin, annesi, ağabeyi ve kendisinin sürgüne gönderilmeme nedeni olarak, annesinin kimliğinde doğum yerinin Bakü olarak yazılmasını göstermiştir. "Oysa Samsun yazılıysaydı, Sibiryaya anam da gönderilirdi. Bizi de onunla birlikte sürgün ederlerdi" demiştir.

3.1.2. Halil Mirza'nın Sürgünden Sonraki Hayatı

Hafız Abdulov, babası sürgündeyken 1954 yılında askere alınarak havacılık birliğine sevk edilmiştir. Görüşmemizde babası devlet düşmanı olarak sürgüne gönderilen birinin askere alınmasının çok tuhafına gittiğini söylemiştir. Kendi kendine, nasıl olup da suçlu görülüp sürgüne gönderilen Türk vatandaşının oğlu askere alınır diye hep soru sormuştur. Yaşadığı bu çelişkiyi bir türlü içine sindirememiş ve Moskova'ya dilekçeler göndererek babasının niçin sürgün edildiğini öğrenmeye çalışmıştır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Kruşçev, Başbakan Bulganin⁵⁵ başta olmak üzere birçok kişi ve makama, bu bağlamda Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na da dilekçeler göndermiştir: "Bana cevap verirlerdi ki, sizin babanızın Türk olduğuna göre sürgüne gönderilmesi doğrudur. Çünkü Sovyetler Birliği İstihbarat Teşkilatının (KGB) bu yolda bir emri oldu!" Böylece, köken itibarıyla Türkiye Türk'ü olanların "Sovyetler Birliği'nin uzak, soğuk, karla kaplı yerlerine sürgün edilme(lerine)" karar verilmiş olduğunu öğrenmiştir. Abdulov, dilekçeler vererek babasının hakkını arayabilmesini ise Kruşçev'in iktidara gelmesinden sonra yaşanan yumuşama ortamına bağlamış,⁵⁶ "Yoksa, önceden Türk adı çekenin de dilini çıkarırlardı, Türk'ü öveni de Türk'ün acı gününe yüreği yanarı da cezalandırılırlardı" demiştir.

⁵⁵ Nikolay Bulganin: Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi, siyasetçi ve devlet adamı. 1953'te Stalin'in ölümünün ardından önce SSCB Savunma Bakanı, 1955'e kadar bu görevi sürdürmüş, ardından Başbakanlık koltuğuna oturmuştur.

⁵⁶ Bu dönemde Sovyet sisteminde yaşanan yumuşama için bkz. Amircan Alpeyisov, *Alaş'ın Mirasçısı Genç Tulpar Hareketi / Stalin Sonrası Kazak Bağımsızlık Mücadelesi*, Çev. Abdulhamit Avşar, Bengü, Ankara, 2020, s.16-22.

Öte yandan baba Mirza Halil, Azerbaycan'a geri döndüğünde Bakü'de yaşamasına izin verilmemiştir. Bu arada anlaşılıyor ki, Kruşçev yönetimi sürgünlere geri dönme hakkı tanırken, onların ailelerine de eski yaşadıkları yerlere gitme imkânı vermiştir. Çünkü, babaları Azerbaycan'a geldiğinde kendileri Bakü'dedir.

Diğer yandan Sovyet yönetiminin sürgünden dönen babalarının Bakü'de oturması yasaklaması, ailenin yaşadıkları zorlukların devam etmesine yol açmıştır. Kendilerine çıkarılan bu engellemeler üzerine geçimlerini sağlayabilmek için Azerbaycan'ın birçok yerinde dolaşmak zorunda kalmışlar, gittikleri her yerde de takip altında tutulmaya devam etmişlerdir. Hiçbir yerde de çalışmalarına izin verilmemiştir. Son olarak Ahıska Türklerinin yaşadıkları Saatlı bölgesine yerleşmişler ve KİO askeri Mirza Halil, 1977 yılında burada vefat etmiştir. Oğlu, babasının son günlerini "Ey vatan, ey vatan!" diye iç geçirirdi. Vatan hasretiyle gözlerini yumdu gitti" şeklinde anlatmıştır.

Diğer yandan, babaları öldükten sonra bile ailenin diğer fertleri üzerindeki gözetim kaldırılmamıştır: "1987 yılına kadar (baskı hiç azalmadı.) Ben Azerbaycan'ın çok rayonlarında gezdim. Nereye gittiysek 1-2 yıldan sonra nezaret altına alıyorlardı. KGB bizi nezaret altına alırdı."

Abdulov, bağımsızlıktan sonra babasının Türkiye'deki akrabalarını bulabilmek için çok gayret sarf ettiğini, Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliği başta olmak üzere Dışişleri Bakanlığı'na dilekçeler yazdığını ancak bir sonuç alamadığını da söylemiştir. Aynı şekilde Türk vatandaşı olabilmek için de büyük çaba göstermiş, yine bir sonuç alamamıştır.

Hafız Abdulov'un, 2022 yılında Bakü'de hayatını kaybettiği öğrenilmiştir.

3.2. Oğlu Selim Mustafayev'in Tanıklığıyla Kayseri'nin İncesu İlçesi Kızılören Köyünden Topalhoğullarından Mustafa'nın Sibirya'ya Sürgünü⁵⁷

KİO askeri Topalhoğullarından Mustafa, 1881 Kayseri doğumludur. İhtiyat askeriyken 1918'de orduya katılmıştır. Batum yoluyla önce Gence'ye ardından da çeşitli cephelerde savaşarak Bakü'ye gelmiş ve bir daha memleketine dönmemiştir. Bu da onun, Osmanlı Genelkurmayı tarafından Azerbaycan'da kalmasına karar verilen askerler arasında olduğunu göstermektedir.

Kayserili Mustafa, KİO'na alındığında, belirtildiği gibi, daha önce askerliğini yapmış biridir ve 37 yaşındadır. Evlidir, Emine ve Mehmet adında iki çocuğu vardır.

Oğlu Selim Mustafayev'in anlattığına göre, İncesu'nun Kızılören Köyüne, asker toplamak için yetkililer gelerek, askerlik çağında olanları köyün camisine toplamıştır. Ardından kendilerine, "Azerbaycan'da yardıma gitmeliyiz. Azerbaycanlıları katlediyor Ermeniler" diyerek gönüllü olarak orduya katılma-ya davet etmişlerdir. Oluşturulan listeye Kayserili Mustafa da eklenmiştir. Bu

⁵⁷ KİO askeri Kayserili Topalhoğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev ile görüşme, Bakü'nün Bilaceri kasabasındaki evinde 17 Kasım 2005 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

sırada, Türk insanının savaşa bakışını gösteren çok önemli bir olay yaşanmıştır. Mustafayev bunu, babasından naklen şöyle anlatmıştır: “*Babam orduya seçilip götürülürken anası demiş ki, ‘Eğer sana arkandan mermi değerse sütümü helal etmem. Göğsünden değsin. Düşmana arkamı çevirme!’*”

3.2.1. İlk Sürgün

Selim Mustafayev’in anlattığına göre babası, Sovyet döneminde demiryollarında işçi olarak çalışıyormuş. İş dışında kimse ile görüşmüyormuş. Boş zamanlarında toprakla meşgul oluyor, ekip biçiyormuş. Ancak, 1941 yılında Sovyet gizli polisinin talimatıyla onlar da -babası, annesi ve kız kardeşiyle birlikte- trenle Gedebey’e sürgün edilmişler. Buradaki ilk toplama yerinde diğer getirilenlerle birlikte 5-6 gün toplu olarak tutulduktan sonra her köye 2-3’er aile olarak dağıtılmışlar. Mustafayev, bu sırada 14-15 aile ile bir arada tutulduklarını ancak hiçbirini önceden tanımadığını söylemiştir. Bu da Sovyet yönetiminin ilk sürgün öncesi de Türkler arasında ilişki kurulmasını engellediğini göstermektedir.

Selim Mustafayev, Gedebey’e yalnızca Türkiye’den gelmiş olanların götürüldüğünü ifade etmiştir. Yaşça Hafız Abdulov’dan büyük olması nedeniyle daha çok ayrıntıyı hatırladığı görülen Mustafayev, yük trenleriyle Gedebey’e getirilen Türkiye Türklerinin bir bölümünün daha sonra Laçin’e de dağıtıldıklarını ifade etmiştir. Yine onun anlatımında dikkat çeken bir başka önemli ayrıntı, Türkiye Türklerine konulmuş olan, demiryolu hatlarına 50 kilometreden daha yakın yerleşme yasağıdır. Kendisine bunun nedeni sorulduğunda “Ne bileyim. Hükümetin siyasetidir” şeklinde cevap vermiştir.

Kayserili Topalhoğullarından Mustafa ailesiyle birlikte Gedebey’e sürüldükten kısa bir süre sonra oğlu Selim Mustafayev askere alınmış ve İkinci Dünya Savaşı’na katılmak üzere Baltık Cephesine gönderilmiştir. Mustafayev, istihkamacı olarak savaş sona erene kadar dört yıl boyunca burada görev yapmıştır. Ön saflarda mayın döşeme ve temizleme görevlerinde bulunmuştur. Onun anlattıklarından, Sovyet askerlerinin yağmacılık yaptıkları da anlaşılmaktadır: “*Muharebe dehşetli idi. Allah’a şükür sağ kaldık. Ben talan yapmazdım... başkaları ölen askerlerin saatlerini alırlardı... Yığanlar 5-6 valiz yığdılar.*”

3.2.2. Savaşın Sonra Sibirya’ya Sürgün Edilmeleri

Selim Mustafayev’in sözlerinden, o cephede savaşırken ailesinin Bakü’ye dönmesine izin verildiğini anlıyoruz. Çünkü, savaşın sonra Sulutepe köyüne döndüklerini söylemiştir. Sulutepe ise Bakü yakınlarında bir yerleşim yeridir.⁵⁸

Döndüğünde babası da köydedir. Selim Mustafayev, askerden sonra evlenmiş ve buldukları yerdeki kolhozda çalışmaya başlamıştır. Evliliğinin üzerinden 7 ay kadar geçmiştir ki, gece mesaisine kaldığı bir gün, kolhozun

⁵⁸ Wikipedia, “Solutepe”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sulut%C9%99p%C9%99>, 3.5.2023.

başkanı yanına gelmiş ve evlerine gideceklerini, kendisine eşlik etmesini söylemiştir. Mustafayev, dışarı çıktığında silahlı bir askerle, gizli polis görevlisi olduğunu öğrendiği bir kişinin kendisini beklediğini görmüştür. Hep birlikte evlerine gittiklerinde bu polis, elindeki çok gizli ibareli bir yazıyı göstererek haklarında sürgün kararı olduğunu söylemiştir.

MVD görevlisi daha sonra elindeki listeye önce babasının, ardından Selim Mustafayev'in adını kaydetmiştir. Ancak, ailenin diğer fertlerini listeye yazmamıştır. Babası, "Ailem?" diye nedenini sorunca "Siz iş bulun, sonra onlar gelecekler" cevabı verilmiştir.

3.2.3. Sürgüne Götürülmeleri

KİO askeri Topalılıoğullarından Mustafa ve oğlu, bir arabaya konularak, önce Keşle'deki bir et kombinasyonunun yanında bulunan boş araziye götürülmüşlerdir. Burası Abdurrahmanoğullarından Halil Mirza'nın Gedebey'den sonra götürüldüğünü söylediği yer olmalıdır. Her ne kadar oğlu Abdulov, olaya tanık olan şoförün sözlerine dayanarak buranın hapishane olduğunu söylemişse de Selim Mustafayev'in ifadesi daha doğru olmalıdır. Çünkü bizzat kendisi de oraya konulanlar arasındadır. Diğer yandan hem Abdulov'un hem de Mustafayev'in anlattıklarından KİO askerlerinin, buldukları yerlerden Bakü'ye getirilerek Keşle'deki söz konusu yerde toplandıkları, oradan da Sibiryaya sürgün edildikleri anlaşılmaktadır.

Selim Mustafayev ve babası, Keşle'de tutuldukları yerden toplanan diğer insanlarla birlikte vagonlara doldurulmuş ve kapıları kilitlendikten sonra Tomsk'a doğru sürgün yolculukları başlamıştır. Mustafayev, konuldukları kara vagonun iki katlı olduğunu ve içinde 20 kişinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu katlarda kadınlar ayrı, erkekler ayrı oturuyorlarmış. Mustafayev, kendileriyle birlikte Azerbaycan'ın ünlü tiyatro yönetmeni ve oyuncusu Şemsi Bedelbeyli ile eşi, oğlu Elhan, kardeşi ve aileden iki kişinin daha bulunduğunu söylemiştir. Bedelbeyli'nin eşinin akrabaları 1936'da Yevlah şehrinden Türkiye'ye gitmişler. Mustafayev, onların Türkiyeli Türk değil, Karabağlı olduğunu da belirtmiştir. Selim Mustafayev'in aktardığı bu tanıklıktan yola çıkarak sürgüne sadece Azerbaycan'da kalan ya da daha önce gelip buraya yerleşen Türkiye Türklerinin değil, akrabaları Türkiye'de bulunan Azerbaycan Türklerinin de gönderilmiş oldukları söylenebilir.

Diğer taraftan, Selim Mustafayev'in Bedelbeyli ile ilgili verdiği bilgi de çok önemlidir. Nitekim, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan "Azerbaycan Teatr Ensiklopediyası"nın "Şemsi Bedelbeyli" maddesinde onun "1943-1949 yılları, 1956-1961 yılları ... arasında Azerbaycan Müzikal Güldürü Tiyatrosu'nda baş rejisörlük ve sanat yönetmenliği" yaptığı bilgisine yer verilirken, 1949-1956 yılları arasındaki hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁹ Bu boşluğu ise KİO askeri Topalılıoğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev'in tanıklığı doldurmaktadır. Buna göre, Şemsi

⁵⁹ İlham Rehimli, "Şemsi Bedelbeyli", *Azerbaycan Teatr Ensiklopediyası*, Cilt: 3, Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü, 2017, s. 270.

Bedelbeyli de KİO askerleri ile birlikte 1949 yılında Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş ve geri dönüşü de yine onlarla birlikte 1956'da mümkün olmuştur.

Kente geldiklerinde trenden, bir hapisyanenin bahçesinde indirilmişlerdir. Mustafayev, bu tarihi 13 Haziran 1949 olarak hatırlamıştır. Sürgün yeri olan Tomsk'a götürülmelerinin 17 gün sürdüğü bilgisine bakılırsa, sürgün yolculuğunun 27 Mayıs 1949'da başladığı görülmektedir.

Sürgünler, vagondan indirildiklerinde kendilerini sandalyelerde oturmuş yüksek rütbeli subaylar karşılamıştır. Selim Mustafayev, bu subayların kendilerine, "şayet buradan kaçarsam 20 yıl ağır cezaya çarptırılmayı kabul ediyorum" yazılı bir belge imzalattıklarını söylemiş; belgeyi tüm Türklerin imzalaması için de emir aldıklarını dile getirmişlerdir. Sürgünler, belgeyi imzalamışlar, ardından da 370 kilometre uzaklıktaki bir kampa konulmak üzere gemiye bindirilmişlerdir. Anlaşıyor ki, sürgün edilen Türkler, kamp yerine Tomsk'un içinden akan Ob akarsuyu yoluyla götürülmüşlerdir.

Böylece Tomsk'a vagonlar içinde süren uzun bir yolculuktan sonra getirilen Türkler, yine gemiyle uzun sürecek bir yolculukla iç bölgelere götürülmüş ve çeşitli kolhozlara dağıtılmışlardır. Tıpkı Gedebey'de olduğu gibi, burada da her bir kolhoza yine 14-15 aile olarak konulmuşlardır.

3.2.4. Zorluklarla Dolu Sibirya Yılları

Selim Mustafayev'in Tomsk'la ilgili aklında kalan en önemli şey havanın çok soğuk olduğudur. Sibirya'da kışın eylülde başladığını ve ağaçların dondan çatladığını ifade etmiştir. Hatta kışın kar yüksekliğinin kimi zamanlarda 25 metreye ulaştığını belirtmiştir.

Tomsk'un nasıl soğuk bir iklime sahip olduğu konusunda Mustafayev'in anlattıkları, Alman asıllı ünlü Rus Türkolog Radloff'un bölgeye ziyaretiyle ilgili notlarda da teyit edilmektedir. Ona göre, Tomsk bölgesinde yıllık ortalama sıcaklık -4 ila -10°C arasındadır. En soğuk iki ayın ortalama sıcaklığı ise -20 ila -30°C'dir. Yılın 9 ayında don altında kalan tundralar yalnızca haziran-ağustos ayları arasında erimektedir.⁶⁰

Ancak, buna rağmen Mustafayev, kendilerinin soğuklardan hiç etkilenmediklerini, çünkü Bakü'nün sert rüzgârlı kışına alışık olduklarını dile getirmiştir. Orada yaşayan Ruslar, buna çok şaşırılmışlar ve bu kez de buzların çözülmesiyle oluşacak bataklıkta ortaya çıkacak olan sivrisinekleri kastederek demişler ki, "o, ağca kanat gelsin, görelim ona nasıl dayanacaksınız?" Türkler, sivrisinek sokmalarına da alışmışlar.

Tomsk'a ayak bastıklarında yaz mevsimiymiş ancak kısa sürmüştü. Kışın başlamasıyla birlikte de günde 6 ağaç kesmekle yükümlü kılınmışlar. Mustafayev, bunun insan tahammülünü aşan bir durum olduğunu söylemiştir. Çünkü, 45-50 metre uzunluğundaki ağaçları, keskin Sibirya soğukunda el testeresi ile kesmek zorundaymışlar. Elektrikli testere ise çok sonraları getirilmiş. Mustafayev, nasıl çalıştıklarını anlatırken de kendisinin günde 150-

⁶⁰ Radloff, *Sibirya'dan*, s. 26.

160 m³ ağaç kestğini, yine sürgüne gönderilen ailelere mensup 6 kadının bu ağaçların budaklarını temizleyip, başka yere sürüklediklerini söylemiştir.

Mustafayev'in anlattıklarından sürgündeki günlük hayatın tam bir monotonluk içinde geçtiği anlaşılmaktadır. Bütün gün, dinlenmeden çalıştıktan sonra akşamları biraz sohbet edip yatıyorlarmış. Sürdürmek zorunda bırakıldıkları tekdüze yaşantıyı, "Akşam gelip yarı ölü gibi yataydık. Sabah olmadan da karanlıkta yeniden işe giderdik" diye özetlemiştir. Sadece zaman zaman elle döndürülen gösterim makinesi getirilip, film oynatılmıştır.

Mustafayev, sürgün buldukları yerde, kışın, açlıktan çok sayıda insanın öldüğünü de ifade etmiştir.

KİO askeri Kayserili Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev, sürgün yerinde Türklerin yanı sıra Rusların da büyük sıkıntı içinde yaşadıklarını dile getirmiştir. Anlattığına göre, konuldukları kolhozlarda yaşayan Rusların, Çarlık döneminde Tomsk şehri kurulurken getirilen Ruslar değil,⁶¹ kolektifleşme başladığında buna karşı çıktıkları için kendileri gibi sürgüne maruz tutulan Ruslardır. Bunun nedeni de Sovyet yönetiminin kolektifleşmeye karşı çıkan Rusları da Sibiryaya sürgün etme politikası uygulamasıdır. Diğer taraftan bu politika bugün Sibirya bölgesinde Rus nüfusun çoğunluk elde etmesini de sağlamıştır.

Çünkü Ruslar, bölgeye getirildiklerinde burası ıssızdır. Nitekim, Türkler sürgün yerine geldiklerinde, burada yaşayan Ruslar kendilerine, "siz şanslı insanlarsınız ki, sizi biz karşıladık" demişler, "Biz... geldiğimizde bizi Mihail karşıladı!" Onlar da Mihail'i insan adı sanarak, "Sibirya'daki Yüksek Sovyetin başkanı mı?" diye sormuşlar. Aldıkları cevap ise "hayır, Mişa Medved, yani, -ayı-" karşıladı" olmuş.

Ruslar, açlıktan, kâğıt yapımında kullanılan bir tür ağacın kabuğunu da öğütüp ekmek yaparlarmış. Sonra da karınları şişermiş. Mustafayev'in anlattığına göre, onlar da çok açlık ve zulme maruz kalmışlar.

Yaşadıkları kolhozda Ruslara ait 90, Türklere ait 15-16 hane bulunuyormuş. Ayrıca Belarus ve Ukraynalılar ile sayısı az da olsa Kuzey Kafkasyalılara ait haneler de varmış.⁶²

Diğer yandan Tomsk bölgesinde Tatarlar başta olmak üzere önemli sayıda Türk bulunmasına rağmen⁶³ Mustafayev onlardan hiç söz etmemiştir. Bu da tutuldukları kampın diğer Türk boylarının yaşadıkları yerlerle teması olmadığını ya da bu temasa imkân verilmediğini ortaya koymaktadır.

Mustafayev, sürgün yerinde babasıyla birlikte savaşa katılmış olan Ali ve İsmail adlı iki Türk askerinden de söz etmiştir. Bu askerlerden Ali, Bakü ya-

⁶¹ Radloff, Rus işgalinin başladıktan sonra bölgenin zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları dolayısıyla yüzbinlerce Rus'un bölgeye göç ettirildiğini belirtmektedir. Radloff, *Sibiryadan*, s. 19.

⁶² Bu bilgi yapılan akademik çalışmalarla da uyusmaktadır. Örneğin bkz. Barbara Jędrychowska, "A Siberian Bielystok – the Polish small homeland in the Tomsk gubernya (turn of the 19th and the 20th centuries)", *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, Vol. 7, No: 1, 2015, s. 47.

⁶³ Nikolai A. Tomilov, "Ethnic Processes within the Turkic Population of the West Siberian Plain (sixteenth-twentieth centuries)", *Cahiers du Monde russe*, Vol. 41, No: 2-3, Avril-septembre 2000, s. 221-232.

kınlarındaki Sumgayıt şehrinde buraya sürgün edilmiş. İsmail'in ise Azerbaycan'ın hangi şehrinde yaşadığını hatırlamamıştır. Bu askerlerin Türkiye'nin neresinden olduğunu da bilmediğini ifade etmiştir. Diğer yandan Mustafayev'in sözünü ettiği savaşın Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmak için yaptığı savaş olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.5. MVD'nin Özel Denetimi

MVD (KGB)'nin, sürgünde de Türk askerleri ve yakınlarını özel bir denetime tabi tuttuğu, üzerlerindeki baskıyı sürdürdüğü görülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye Türkleri, kaçmadıklarını göstermek için 10 günde bir imza atmak zorundaymışlar. Mustafayev ise böyle bir uygulamaya gerek olmadığını, çünkü kaçmanın zaten imkânsız olduğunu söylemiştir: "Nereye gideceksin? Girdin, mahşeri tayga. Geçilmez ormanlık. 50 metre gitsen, hadi, gel çık bakalım ormanın içinden. Pusulan ola ki bakasın. Biz bile ormanda çalışmaya giderken nişan koyup giderdik, her 20-30 metreye."

Yaşadıkları yerde kışın kurt olmaz, sadece ayı bulunurmuş. Kendisi bu ayları kış uykusuna yatarken görmüş. Tanık olduğu manzarayı, "Kışın ağaçlardan yatak yapıp yatarlardı. Elleri de ağızlarında. Bütün kış yatarlardı" sözleriyle anlatmıştır.

3.2.6. Ağaç Kabuğuna Yazılan Mektuplar

Mustafayev, Tomsk'taki kamp yetkililerinin zaman zaman mektup yazmalarına izin verdiklerini belirtmiştir. Fakat, kendilerine cevap geldiğinden söz etmemiştir. Diğer yandan, genellikle ormanda zorunlu çalışmada olduklarından ayda bir defa mektup yazma şansları olurmuş. Bazen bu fırsatın, ayda 2 defaya çıktığı görülse de birçok zaman taygalarda ağaç kesiminde olduklarından çoğu zaman 3 ay, 5 ay mektup yazmaya imkân bulamadıklarını ifade etmiştir: "Ormanın içindesin, mektup yazsan kime vereceksin? Posta yok, irtibat yok. Ormandasın, orada kalıyorsun." Bu sözlerden de ormanda zorunlu çalışmaya götürülen Türklerin, bazen aylar boyu orada kalarak çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır.

Ormanda çalışırken kâğıt olmadığını, şayet mektup yazacaklarsa bunu ağaç kabuklarına yazdıklarını da dile getirmiştir:

"Kâğıt olmazdı o zamanlar. Beryoza (kayın) ağacının kabuğunu soyardık, (onun üzerine) mektup yazardık... Bundan bir numune 55 yıldır bende duruyor. Harap olmadı. Onun terkinde yapıştırıcı gibi madde var. Bozulmuyor. Bu kâğıt harap olmuyor."⁶⁴

Öte yandan kâğıt yapımında kullanılan ağacı kestiklerinde, altına şişe koyarlarmış. Çünkü, kestikleri yerden tatlı bir su çıkar, onlar da bu suyu içerlermiş. Daha önce, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar, bu ağaçların kabuklarını soyduktan sonra ezip, yağın çıkartıyor ve bu yağı arabalarında da

⁶⁴ Selim Mustafayev, kayın ağacı kabuğuna yazdığı mektup örneklerinden birini de tarafımıza hediye etmiştir. Halen arşivimizde saklanmaktadır.

kullanıyorlarmış. Yukarıda belirtildiği gibi, kimi zaman da ağaç kabuklarını hamur haline getirerek ekme yapmışlar.

3.2.7. Topallıoğlu Mustafa'nın Kayseri'de Başlayıp Tomsk'ta Biten Hayatı

Bu arada babası Kayserili Topallıoğullarından Mustafa, 14 Mayıs 1952'de sürgündeyken vefat etmiş. Tomsk'a defnetmişler. Mustafayev ise babasının ölümünden 4 yıl sonra 1956 yılının şubatında diğer sürgünlerle birlikte serbest bırakılmış, Mayıs ayında da Azerbaycan'a dönmüş.

Ancak Mustafayev'in gönlü, babasının Tomsk'ta, meçhul bir mezarda yatmasına razı olmamış. Bu nedenle, sürgünden döndükten sonra babasının naaşını Azerbaycan'a getirebilmek için çalışıp para biriktirmeye başlamış. Ardından eşiyile birlikte yeniden Sibiryaya gitmiş. Babasının mezarını açtıklarında gördüğü manzarayı, "(cesedi) kurumuştu, tek tük saçları kalmıştı" diye tasvir etmiştir. Babasının naaşını günlerce süren tren yolculuğuyla yaşadıkları Bakü'nün Bileceri kasabasına getirip, defnetmiş.

Böylece, Topallıoğullarından Mustafa'nın Kayseri'nin İncesu ilçesi Kızılören köyünde 37 yaşındayken Kafkas İslam Ordusu'na asker alınmasıyla başlayan ve Sibiryanın Tomsk şehrinde sürgündeyken sona eren hikayesi, naaşının Bileceri'de toprağa verilmesi ile sona ermiştir.

Oğlu Selim Mustafayev ise Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Kayseri'deki akrabalarını arayıp bulduğunu, ardından karşılıklı geliş-gidişlerin olduğunu belirtmiştir. Akrabalarıyla ilk karşılaşması ve baba ocağına ayak basışını, "Oraya gittiğimde hiçbir yabancılık hissetmedim" sözleriyle dile getirmiştir. Ve son söz olarak da her zaman babasının Türkiye Türk'ü olduğunu söylemekten gurur duyduğunu ifade etmiştir.

Türkiye'deki akrabalarıyla kavuşma şansına kavuşabilen nadir KİO asker yakınlarından olan Selim Mustafayev'in Bakü'de yaşadığı Bileceri kasabasında vefat ettiği öğrenilmiştir. Ancak, hangi tarihte öldüğüyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sözlü tarih yöntemi, tarih yazımına önemli katkılar sunma potansiyeline sahiptir ve her geçen gün artan şekilde yararlanılan bir disiplin haline gelmektedir. Bunda insan odaklı tarihe ilginin artması ve bu disiplinin yakın zamana ait tanıklıklara dayalı bir tarih anlatım yöntemi olmasının önemli rolü olmuştur. Bunun yanı sıra yazılı ve kalıtsal belgelerin daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlama potansiyeli taşıması ve çeşitli nedenlerle yazılı belgelere geçmemiş/geçememiş gerçeklerin, olguların ortaya çıkarılmasına katkı sağlaması da sözlü tarih yöntemini yaygınlaştıran etkenler arasındadır.

Sözlü tarihçiliğin "kaynağın güvenilirliği" bağlamında da çeşitli avantajları vardır. Çünkü tanıklarla yapılan söyleşiler sırasında söylenen her sözün nasıl bir vurguyla ifade edildiği, hangi jest ve mimikler aracılığıyla desteklendiğini

duymak/görmek mümkündür ve bu yolla yazılı metnin sahip olmadığı önemli bir ayrıntıyı da araştırmacının değerlendirebilmesine fırsat verir.

Bu bağlamda, sözlü tarih disiplininin gelişmesinde sinemanın gerçeğe odaklanan türü olan belgesel filmin de önemli katkısı olmuştur. Belgesel sinema, sözlü tarihçilikten sıklıkla yararlandığı gibi bu alanda yapılan çalışmalara da önemli bir alan açmıştır.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı, Türk tarihi açısından pek çok yönden önemli sonuçlara yol açmış bir savaştır. Bunlardan biri de esir düşen askerler konusudur. Esir düşen Türk askerleri, dünyanın birçok yerine dağılmış esir kamplarına götürülmüşler, kayda değer sayıda askeri de ülkelerine geri dönme imkânı bulamayarak götürüldükleri yerlerde yaşamak zorunda kalmıştır. Bu askerler, Türk tarihinin yitik nesilleri haline gelmişlerdir.

Her ne kadar esir düşerek ülke dışında kalmadıysa da Azerbaycan'ın işgalden kurtarılması için bu ülkeye giden ve Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası, Osmanlı Genelkurmayı'nın talimatıyla ülkelere dönmeyerek hayatlarını orada sürdüren Kafkas İslam Ordusu askerleri de sözü edilen yitik nesillerdendir ve Türk tarihinin unutulmuş sayfaları arasında yer almaktadırlar. Dolayısıyla onların hayatlarının araştırılması, bu kayıp sayfaların ortaya çıkarılması açısından önemlidir.

2004-2007 yılları arasında Azerbaycan'da belgesel amaçlı yapılan saha araştırmaları, Kafkas İslam Ordusu'nun bu ülkede kalan askerlerinin izlerinin ortaya çıkması ve hayatlarına ışık tutulmasını sağlamıştır. Artık kendileri hayatta olmasalar da birinci derece yakınları ile yapılan derinlemesine görüşmelerle tarihin karanlığında kalan hayat öykülerinin kamuoyu gündemine gelmesi sağlanmıştır. Bu da sözlü tarih yöntemi ve sözlü tarih belgeselciliğinin, unutulmuş tarihi olayların ortaya çıkarılmasında nasıl önemli bir rol üstlenebileceklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle, özellikle hakkında yazılı belge ve kanıt bulunmayan konularda sözlü tarih yöntemiyle araştırma yapılarak, unutulmuş gerçeklerin ortaya çıkarılmasının Türk tarih yazımına büyük katkı sağlayacağı göz önüne serilmiştir.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen Türk askerleri hakkında çeşitli araştırmalar yapılmışken Kafkas İslam Ordusu askerleri ile ilgili çalışmaların yok denecek düzeyde olduğu görülmüştür. Oysa KİO'nun, Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında gerçekleştirdiği bu harekât gerek Türk gerekse dünya tarihi açısından oldukça önemlidir. Bugünkü Azerbaycan'ın sınırları KİO harekâtı sonucu belirlenmiş, ülkeden koparılmak istenen Bakü'nün Bolşevik işgalinden kurtarılarak ülkenin sınırları içerisinde kalması sağlanmıştır. Bu ordunun nasıl kurulduğunun çeşitli yönleri ile anlatılması ortaya konulan fedakarlığın daha iyi anlaşılması bakımından da yararlı olacaktır. Aynı zamanda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin beşeri zeminini de daha fazla pekiştirecektir.

Çalışma, KİO askerlerinin bu zamana kadar hiç bilinmeyen bir yönünü, Azerbaycan'da kalan askerlerin Sovyet döneminde maruz kaldıkları sürgünleri ortaya çıkarmıştır. Bu, Türk tarih yazımında bilinmeyen, ele alınmayan

konulardan biridir. Dolayısıyla Türk tarihi açısından böylesine önemli bir olayın ortaya çıkarılması, konuyla ilgili başka çalışmaların da yapılmasını, olayın farklı yönlerinin araştırılması ve aydınlığa kavuşturulmasını sağlayacaktır.

Çalışma, Türk kimliğinin Sovyet döneminde nasıl ötekileştirildiğini, dışlandığını da ortaya koymuştur. Rus politikasına egemen olan bakış açısının bilinmesi, günümüz Türk-Rus ilişkilerine de ışık tutacak bir olgudur. Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nin içinde Türkiye'ye sınır bölgelerde yaşayan ya da Türkiye tarihinin parçası olmuş Türk topluluklarının sürgün edildiklerini de anlamaya katkı sağlayacak olgulardan biridir.

Yine belgesel film amaçlı yapılan sözlü tarih çalışmalarının, bilimsel araştırmalara büyük katkı sağlayabileceği de ortaya konulmuştur. Ancak, bunun için tanıklarla gerçekleştirilen görüşme metinlerinin yayınlanması çok önemlidir. Aksi takdirde ulaşılan birçok gerçek gün ışığına çıkamayacaktır. Çünkü, doğası gereği belgesel çalışmalarda, yapılan görüşmelerin çok az bir kısmına yer verilebilmekte, tarih yazımı için önemli birçok olayın örtülü kalması söz konusu olmaktadır. Bu nedenle özellikle bilinmeyen ya da unutulmuş önemli olayların tanıklarıyla yapılan sözlü belgesel metinlerinin çözümlenerek yayınlanmasında büyük yarar olacaktır.

Altı çizilmesi gereken en temel sorunlardan bir diğeri de sözlü tarih belgeleri yoluyla elde edilen malzemelerin, “ham” olarak tarihçilerin istifadesine sunulması konusudur. Çoğu zaman malzemenin çok küçük bir kısmı kullanılabilen, kalanı ya arşiv dolaplarında tozlanmaya bırakılmakta ya da kayıt malzemesinin yeniden kullanılabilmesi için silinerek ortadan kaldırılmaktadır. Bir diğer sorun da sözlü tarih belgeseli hazırlanırken bilimsel araştırma yöntem ve tekniklerinden yararlanılması hususudur. Öyle ki, birçok zaman tarih yazımı için önemli bir bilgi, bilimselliğe uygun hareket edilmediği için yararsız hale gelebilmekte, kullanılamamaktadır.

Bu nedenle, sözlü tarih belgesellerinin tarih yazıcılarının kullanımına daha fazla sunulabilmesi için belgeselcilerle bilim adamları daha yakın bir iş birliği yapmalı ve sözlü tarih belgeseli hazırlamanın sahip olduğu saha avantajı en iyi biçimde değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- AKKOR, Mahmut: “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018, s. 203-238.
- AKMAN DÖMBEKÇİ, Hilal ve ERİŞEN, Mehmet Akif: “Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD)*, Cilt 22, Özel Sayı 2, 2022, s. 141-160.
- ALPEYİSOV, Amircan: *Alaş'ın Mirasçısı Genç Tulpar Hareketi / Stalin Sonrası Kazak Bağımsızlık Mücadelesi*, Çev. Abdulhamit Avşar, Bengü, Ankara, 2020.
- Ana Britannica, “Tomsk”, <https://www.britannica.com/place/Russia/Economy>, 4.5.2023.

- ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, 3. Bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986.
- ARZUMANLI, Vakıf: "1918 Yılında Kafkasya İslam Ordusunun Azerbaycan'ın Ermeni Taşnak ve Rus İşgalinden Temizlenmesindeki Rolü", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Haz. İmran Baba, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2002.
- ASLAN, Betül: *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000.
- AVŞAR, Abdulhamit: *Kafkas İslam Ordusu / Yitik Neslin Hikayesi*, Mihrabad, İstanbul, 2019.
- Ulusların Ruhu / Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu*, Sakarya Üniversitesi, Ankara, 2021.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, Remzi, İstanbul, 1985.
- CAUNCE, Stephan: *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bilmez Bülent Can, Alpar Yalçinkaya, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul, 2001.
- COLLINGWOOD, R. G.: *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Haz. William Debbins, Çev. Erol Özvar, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.
- ÇELİK, Gülfettin vd.: "Giriş", *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, Türk Kızılayı, İstanbul, 2018.
- RIZA, Enis: "Sözlü Tarih ve Belgesel Sinema: Tarihin Sivil Olarak Kavranması", *Belgesel Sinema*, 2007, s. 72-77.
- ERTEN, Münir: "Divânü Lügâti't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni", *Erdem*, Sayı: 52, 2008, s. 285-290.
- GÖRÜRÜYLMAZ, Mustafa: *Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2007.
- Hasan Ali ÇETİN, "Karabağ Ağzı Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2021, s. 133-168.
- J. V. Stalin, *Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, Çev. İsmail Yarkin, İnter, İstanbul, 1996.
- JĘDRYCHOWSKA, Barbara: "A Siberian Bielystok – the Polish small homeland in the Tomsk gubernya (turn of the 19th and the 20th centuries)", *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, Vol. 7, No: 1, 2015, pp. 46–54.
- "Kalanların Hikayesi Filmi İlgiyle Karşılandı", *Azerbaycan*, 21.1.2006.
- "Kalanların Hikayesi", Belgesel film, Proje Tasarım ve Yapımcı: Abdulhamit Avşar, Yönetmen Raşit Demirtaş, 55 dakika, TRT Türk, ilk yayın tarihi: 10.03.2006.
- Kayserli Topallıoğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev ile görüşme, Bilaceri kasabası / Bakü, 17 Kasım 2005.
- KİO askeri Giresunlu Öksüzöğullerinden Emin'in gelini Safiye Aliyeva ile görüşme, Bakü, 19 Kasım 2005.
- KİO askeri Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Halil Mirza'nın oğlu Hafız Abdolv'la görüşme, Bakü, 14 Kasım 2005.
- LATİF, İhsan: *Bir Serancam-ı Harp*, Sadeleştiren: Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.
- RADLOFF, W.: *Sibirya'dan*, Cilt 1, Çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994.

- REHİMLİ, İlham: “Şemsi Bedelbeyli”, *Azerbaycan Teatr Ensiklopediyası*, Cilt 3, Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü, 2017, s. 269-271.
- RESULZADE, Mehmet Emin: *Azerbaycan Cümhuriyeti*, Çev. Asif Rüstemov, Elm, Bakü, 1990.
- SAMLI, Güner: *Azerbaycan: Gezi İzlenimleri, Genel Bilgiler*, Offset, Ankara, 1982.
- SERTEL, Zekeriya: *Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm*, Haz. Mesude Gülcüoğlu, İletişim, İstanbul, 1993.
- SİBGATULLİNA, Alfina: “I. Cihan Harbi Dönemi Rus Taşrasında Osmanlı Esirleri”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018, s. 251-261.
- SÜLEYMANOV, Ebulfez: *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken, İstanbul, 2006.
- SÜLEYMANOV, Mehman: *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyat, Bakü, 1999.
- SWIETECHOWSKI, Tadeusz: *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlam, İstanbul, 1988.
- ŞİMSİR, Sebahattin: *Mehmet Emin Resulzade: Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2011.
- TEKİN, Metin: *Birinci Dünya Savaşı Anıları / Sarıkamış'tan Sibiryaya*, 4. Bs., Timaş, İstanbul, 2007.
- TEVETOĞLU, Dr. (Fethi): *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, (Komünizmle Mücadele), Ankara, 1968.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Tarihte Usul*, 3. Bs., Enderun Kitabevi. İstanbul, 1981.
- TOMİLOV, Nikolai A.: “Ethnic Processes within the Turkic Population of the West Siberian Plain (sixteenth-twentieth centuries)”, *Cahiers du Monde russe*, Vol. 41, No: 2-3, Avril-septembre 2000.
- TOPSAKAL, İlyas: “An Analysis Of Studies On Siberian History, Culture, Archeology And Civilization”, *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 2, Sayı 6, 2014, s. 1-22.
- ÜNAL, Fatih: “Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, 2015, s. 613-647.
- ÜNER, Merve: “Birinci Dünya Savaşı'nda Sibiryada Türk Esareti”, *Akademik Tarih ve Düşünce*, Cilt 3, Sayı 10, İlkbahar 2016, s. 80, s. 78-90.
- Wikipedia, Bostankaya, Malazgirt” https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Malazgirt, 2.5.2023.
- “Bostankaya, Ulaş”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Ula%C5%9F, 2.5.2023.
- “Sulutepe”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sulut%C9%99p%C9%99>, 3.5.2023.
- YERGÖK, Ziya: *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Haz. Sami Önal, 5. bs., Remzi, İstanbul, 2006.
- YILDIZ, Naciye: *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahilliler*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995
- YÜCEER, Nâsır: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı / Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, 2. Bs., Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002.

Extended Abstract

The Siberian Exile Of The Soldiers Of The Caucasus Islamic Army In The Light Of Oral History

In addition to the casualties given as martyrs and wounded in the First World War, a significant number of soldiers were taken prisoner. These prisoners were kept in many camps and under very difficult conditions, spread over a wide geography from Egypt to Siberia, from the Arctic Ocean to India. One of the countries with the most captives was Russia. There are various researches and academic studies, albeit limited in number, dealing with the Turkish prisoners who were taken prisoner by the Russians during the First World War and put in the camps in Siberia. In the same way, there were also those who wrote their memoirs from those who managed to escape from these camps. In these ways, it was possible to have information about the life of Turkish soldiers captured in Siberia during the First World War.

On the other hand, there are almost no studies on the exiles of Turkish soldiers who went to Azerbaijan to participate in the Caucasus operation of the Caucasus Islamic Army (Kafkas İslam Ordusu - KIO), which was actually one of the fronts of the First World War, and remained in this country.

As it is known, the Caucasian Islamic Army, which was formed by Nuri Paşa upon the proposal from Azerbaijan, ensured that this country was freed from Russian and Armenian occupation. When the Turkish army had to withdraw from Azerbaijan after the Armistice of Mudros, many soldiers, including officers, remained in this country by changing their uniforms in order to support the newly established Azerbaijan Democratic Republic's military strength and its national army. After the collapse of Azerbaijan Democratic Republic, they could not return to Türkiye and had to continue their lives in Azerbaijan.

In the study, the exile of these soldiers, who remained in the dark in the 20th century Turkish history, to Siberia was handled with the method of oral history. In this context, the interview technique, which is one of the qualitative research methods, was used. The interviews with the relatives of the Caucasian Islamic Army soldiers remaining in Azerbaijan are based on the in-depth interviews conducted with the relatives of the KIO soldiers who were contacted as a result of the documentary field research between 2004-2007. During the field work, which lasted for about 3 years, the traces of 22 KIO soldiers were reached, and face-to-face interviews were held with 49 of them. In this context, the interviews with the witnesses were examined by the method of content analysis, and the memories of the relatives of the soldiers about the Siberian exiles were analyzed and textualized.

The universe of the research consisted of the lives of Turkish soldiers who were captured as a result of the First World War. However, the originality of the study is that it does not focus on the soldiers captured during the war, but on the exile of the Turkish PPO soldiers who remained in Azerbaijan after the Mondros Armistice Agreement, long after the war, but as a result of this war. In order to limit the study, only the exile lives of these soldiers, who were exposed to two separate exiles, in Siberia were discussed. As an example, the lives of two of the soldiers exiled to Siberia after the Second World War are included.

The field researches conducted for documentary purposes in Azerbaijan between the years 2004-2007, revealed the traces of the soldiers of the Caucasian Islamic Army who remained in this country and shed light on their lives. Even though they are no longer alive, through in-depth interviews with their first-degree relatives, their life stories, which remained in the darkness of history, were brought to the public agenda. This has shown how oral history method and oral history documentary can play an important role in uncovering forgotten historical events.

The study revealed an unknown aspect of the KIO soldiers, the exiles of the soldiers who remained in Azerbaijan during the Soviet period. This is important in terms of bringing an unknown event to a historical narrative in terms of Turkish history.

Again, the study is remarkable in terms of revealing how the Turkish identity was defined as a marginalized and excluded identity during the Soviet period. This point of view is a phenomenon that will shed light on today's Turkish-Russian relations. At the same time, it is one of the events that will contribute to the understanding of the exile of the Turkish communities who lived in the border regions of Türkiye or became a part of the history of Türkiye during the Second World War.

On the other hand, an important deficiency of documentary film in terms of its contribution to oral history method has been emphasized through this study. The fact that the transcripts of the interviews with the witnesses are not published may lead to the obscurity of many facts. Because, due to its nature, only a few of the interviews made in documentary studies can be included, and many important for historiography are thus not brought to light. For this reason, it will be of great benefit to analyze and publish the texts of oral documentaries made with witnesses of important unknown or forgotten events.

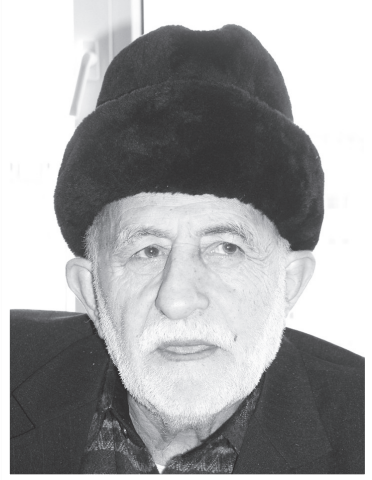
However, one of the most fundamental problems here is whether the materials obtained in oral history documentaries can be presented to historians as "raw". Often a very small part of the material can be used, the remainder either left to dust in archive cabinets or wiped away so that the recording material can be reused. Another problem is the use of scientific research methods and techniques while preparing an oral history documentary. So much so that, in many times, important information for historiography can become useless and cannot be used because it is not acted on scientifically.

Therefore, documentaries and scientists should cooperate more closely in order to make oral history documentaries more available to historiographers, and the field advantage of preparing oral history documentaries should be utilized in the best way possible.

Belgeler

Resim 1:
Samsunlu Abdurrahmanoğullarından
Mirza Halil torunu ile

Resim 2:
Hafız Abdulov

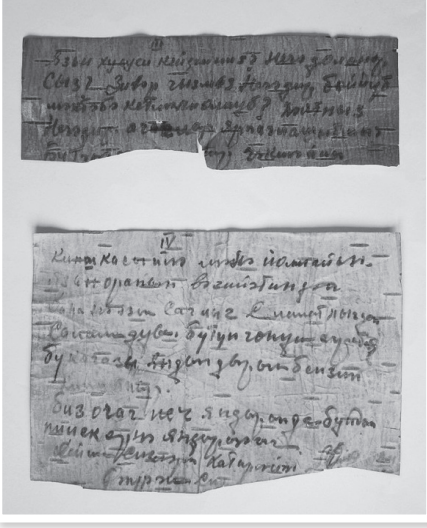
Resim 3:
Mirza Abdulov'un kimlik kartı

Resim 4:
Kayserili Topalioğullarından
Mustafa

Resim 5: Selim Mustafayev

Resim 6:

Selim Mustafayev'in ağaç kabuğuna yazdığı mektup örneği

Resim 7:

Selim Mustafayev'in babasının Tomsk'taki mezarının başında

Resim 8:

Kafkas İslam Ordusu askerlerinin yakınları 15 Eylül Bakü'nün kurtuluşu törenlerinde

Resim 9:

Bakü'deki Kafkas İslam Ordusu Şehitliği Anıtı

